

Working Papers in
Philosophy

Szerkesztő: Kovács Gábor

2013/6

Lakatos Imre és a tudományos felfedezés dialektikus logikája

Golden Dániel

Filozófiai Intézet, MTA BTK

Institute of Philosophy
Research Centre for the Humanities
Hungarian Academy of Sciences

A szerzőről

Golden Dániel (1974) az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos segédmunkatársa. Főbb kutatási területei a tudományfilozófia, a pragmatizmus és a digitális kultúra. Lakatos Imre munkásságával foglalkozó korábbi írásai: Dewey, Lakatos és a tudás pragmatikus képe, *Világosság*, L (2009), tél, 7–18.; Lakatos Imre elfojtott hegelianizmusa, *Világosság*, XLIX (2008), 3–4, 185–196.; A relativizmus dimenziói – Lakatos esete Kuhnmal, in: Binzberger Viktor, Zemplén Gábor (szerk.), *Kuhn és a relativizmus*, Budapest: L'Harmattan, 2007, 77–84.

Abstract

Imre Lakatos and the logic of scientific discovery

Imre Lakatos became one of the few internationally renown Hungarian philosophers by joining the debates of the 1960s in the philosophy of science in England. Thanks to that he appears in the reception mostly as a slightly deviating disciple of Popper. However, research on Lakatos in the last fifteen years see more and more important the Hegelian and Marxist backgrounds of his thought. In my paper I argue that these roots are going back – against prior suppositions – not to Georg Lukács, but two other leading figures of Hungarian Marxism, Erik Molnár and Béla Fogarasi. In my view the basic Lakatosian idea finds its origins in their research program of dialectical logic, and its originality compared to other contexts was gained mostly from that. This may throw some new light not only on the reconstruction of Lakatos' overall epistemological project, but on his embeddedness in the philosophical tradition as well.

Golden Dániel

Lakatos Imre és a tudományos felfedezés dialektikus logikája

Lakatos Imre azzal válhatott a nemzetközileg ismert magyar származású filozófusok egyikévé, hogy emigrálását követően bekapcsolódott az 1960-as évek angliai tudományfilozófiai vitáiba. Ennek megfelelően az elsődleges recepcióban Karl Popper egyik, enyhe elhajlást mutató tanítványaként jelenik meg. Az utóbbi másfél évtized kutatásai ugyanakkor egyre meghatározóbbnak látják gondolkodásának hegelianus, illetve marxista gyökereit. Az alábbiakban amellet érvelek, hogy ezek a szálak – a korábbi feltételezésekkel ellentétben –elsősorban nem Lukács Györgyhez, hanem Molnár Erikhez és Fogarasi Bélához vezetnek. Állításom szerint a lakatosi alapgondolat valójában az általuk képviselt dialektikus logikai kutatási programból származik, s a nagy kontextusokhoz képest kimutatható eredetiségét is jórészt ennek köszönheti. Ez pedig nemcsak Lakatos átfogó ismeretelméleti projektjének rekonstruálhatóságát helyezi új megvilágításba, hanem a filozófiai hagyományba való beágyazottságát is.

1. Popper vagy Hegel

Lakatos Imre filozófiai művének értelmezését hosszú ideig az a bevett nézet határozta meg, amely szerint legfontosabb tudományfilozófiai hozzájárulása a popperi falszifikációs tézis összegyűrése a kuhni forradalmak elméletével; egy olyan racionális tudományos metodológia megalkotására tett kísérlet, amely képes számot vetni a történeti fordulat képviselői által felvetett anomáliákkal is.¹ Kétségtelenül a Popperhez való szoros kötődés képét erősíti az az életrajzi tény is, hogy Lakatos szakmai karrierjét lényegében neki köszönhette.² Lakatos életművének korai szakaszát ennek megfelelően a szakmai közmegegyezés jobbra kirekesztette a vizsgálatra érdemes, releváns területek köréből.³

· Az MTA BTK Filozófiai Intézete által 2013. május 21-én rendezett szemináriumon elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata

¹ Ld. pl. Gábor Forrai: Lakatos, Reason and History, in: G. Kampis, L. Kvasz és M. Stöltzner (szerk.): *Appraising Lakatos. Mathematics, Methodology and the Man*, Dordrecht: Kluwer, 2002, 73–83. Ezt az értelmezést közvetíti a magyar nyelven megjelent válogatott írások előszava is: Forrai Gábor: Előszó, in: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*, Budapest: Atlantisz, 1997, 7–17.

² Már a Cambridge-ben 1957 és 1959 között R. B. Braithwaite irányítása alatt Rockefeller-ösztöndíjasként írott, végül 1961-ben megvédett disszertációja címével is előtte tisztelgett: *Essays in the Logic of*

A klasszikus Lakatos-kép ennek megfelelően a múlttal való határozott szakításra épít. S valóban, meghatározó írásainak egyikét például Lakatos különös hálálkodással kezdi: azt mondja, Popper mindenki másnál nagyobb hatással volt az életére, amennyiben hozzásegítette, hogy végleg levetkőzhessen azt a „hegeliánus külsőt”, amelyet majd húsz éven át viselt. Az ehhez fűzött lábjegyzetben pedig egyenesen szabadítónak titulálja mesterét, aki képes volt arra, hogy „megtörje Hegel varázsát, amelynek oly gyakran esnek áldozatul a fiatal gondolkodók”.⁴

A képet némileg árnyalja, hogy Lakatos éppen abban a – közvetlenül váratlanul bekövetkezett halála előtt korrektúrázott – szövegben teszi ezt, amely végső soron betetőzte Popperrel való konfliktusát.⁵ A mester ugyanis válaszában egyértelműen kijelenti: bármilyen jó tanítványnak próbálta is beállítani önmagát Lakatos, a jelek szerint alapvetően félreértette őt. Lakatos pedig úgy nyilatkozik: abban a meggyőződésben kritizálja Popper filozófiáját, hogy az „a legfejlettebb a mi korunkban, így aztán bármilyen filozófiai előrelépés (philosophical progress) csak ennek eredményeire épülhet – még ha 'dialektikusan' is.”⁶ Nem véletlen, hogy a Lakatos-recepció második hullámában egyre többen gondolták úgy, hogy azt a bizonyos varázst valójában sohasem sikerült teljesen megtörni.⁷

De vajon miben állhatott az a hegeli hatás, amelyet a fenti mondat tanúsága szerint csak ilyen megszüntetve megőrzött (azaz dialektikus...) módon sikerült Poppernek Lakatosról lehántania?

Mathematical Discovery. Állítólag John Agassi mutatta be Lakatos Poppernek azzal, hogy doktorijában a feltevések és cáfolatok fallibilista módszertanát alkalmazta a matematika-filozófiára. Ennek nyomán 1960-ban előbb Popper asszisztense lett a London School of Economicson, majd ugyanott előadó, végül 1969-től Popper utódjaként tanszékvezető. Közben több meghatározó jelentőségű konferencia szervezője, illetve az ezekből készült kötetek szerkesztője, valamint 1971-től haláláig a *British Journal for the Philosophy of Science* szerkesztője.

³ Palló Gábor például egyértelműen azok közé a magyar tudományfilozófusok közé sorolja Lakatos, akik csak az emigrációban bontakoztak ki: „Lakatos 56-os volt, előtte az Eötvös-kollégiumot feldúló ideológiai cikkei vagy a fizikai idealizmus lenini stílusú bírálata még zsenéknél sem tekinthetők.” Palló Gábor: Magyar tudományfilozófia, *Magyar Tudomány*, 162 (2001), 4 (április), 428–436.; 431.

⁴ Imre Lakatos: Popper on demarcation and induction, in: *The methodology of scientific research programmes: Philosophical Papers Volume 1*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, 139.

⁵ Ld. az írás eredeti közlését a végtelenbe vesző hozzátdolásokkal és viszontválaszokkal: Imre Lakatos: Popper on Demarcation and Induction, in: Paul A. Schilpp (szerk.): *The Philosophy of Karl Popper, I-II*, Illinois: Open Court, 1974, 241–273, illetve 999–1013. A vita értelmezéséhez ld. John Watkins: The Propositional Content of the Popper–Lakatos Rift, in: *Appraising...*, 3–12.

⁶ Lakatos: Popper on demarcation..., 139., 2. lábjegyzet.

⁷ Vö. Ian Hacking: Imre Lakatos's Philosophy of Science, *British Journal for the Philosophy of Science*, 30 (1979), 381–410.; Matteo Motterlini: Professor Lakatos Between the Hegelian Devil and the Popperian Deep Blue Sea, in: *Appraising...*, 23–52.; Brendan Larvor: *Lakatos: An Introduction*, London–New York: Routledge, 1998.

A nyitott társadalom és ellenségei egy helyén⁸ Popper metsző gúnnyal sorolja Hegelnek a fizika területén elkövetett triviális tévedéseit – például hogy székfoglaló disszertációjában (*De Orbitis Planetarum*, 1801) bebizonyította, a Mars és a Jupiter között nem lehet más égitest, miközben néhány hónappal korábban már felfedeztek egyet, a Ceres kisbolygót; vagy hogy a mágnesség növeli a vas tömegét; vagy a hang és hő kapcsolatáról szóló részleteket *A természetfilozófiából*. Ez persze önmagában még nem kell, hogy különösebben megrázó legyen egy olyan, a tudás történetisége iránt érzékeny gondolkodó számára, mint amilyen Lakatos volt. Jóval nagyobb súlya lehetett Popper alábbi, Hegel ellen intézett filippikájának:

„Hegel rendkívül csodás dolgokat művelt. Mint a logika bűvészenek, gyerekjáték volt számára varázserejű dialektikájának segítségével tisztán metafizikai cilinderekből valódi hús-vér nyulakat elővarázsolni. (...) Csak részben magyarázható a korabeli német természettudományok elmaradottságával, hogy komolyan vettek egy ilyen meglepően termékeny filozófiai módszert. Úgy vélem, az igazság az, hogy komoly emberek (mint például Schopenhauer vagy J. F. Fries) nem is vették komolyan, sem azok a tudósok, akik Démokritoszhoz hasonlóan 'inkább szeretnének egyetlen oksági törvényt találni, mint a perzsa királyság birtokába jutni'. Hegel hírnevét azok alapozták meg, akik jobban hajlottak arra, hogy gyors beavatást nyerjenek e világ mélységes titkaiba, semmint egy olyan tudomány vesződségekkel teli eljárásait kövessék, amely végül is csak kiábrándítani tudta őket, hiszen hiányzott belőle a minden titkok feltárásának képessége. Egy csapásra felismerték, hogy nincs még egy ilyen módszer, amellyel játszi könnyedséggel, ugyanakkor a lehangoló benyomást keltő súlyosság látszatával lehet bármely problémát megoldani. Semmi sem vezetett olyan gyorsan biztos és lenyűgöző sikerhez, semmi sem vezethetett olyan olcsón, olyan kevés tudományos kutatással és ismerettel olyan bombasztikus, látszatra tudományos eredményekre, mint a hegeli *dialektika*, az a mágikus módszer, amely a 'terméketlen formális logika' helyébe lépett.”⁹

Popper ennél is tovább megy, amikor azt mondja, Hegel a logikájában tulajdonképpen saját céljai érdekében szándékosan félreértelmezte a kanti antinómiák örökségét. Míg Kantot alapvetően nyugtalanították az antinómiák, és feloldásukra tört, addig Hegelnél az ész természetében rejlik, hogy ellentmondjon önmagának; ez nem az emberi képességek gyöngesége, hanem éppenséggel a szellem fejlődésének módja. „Ily

⁸ Karl R. Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei*, ford. Szári Péter, Budapest: Balassi, 2001, 222.

⁹ Uo. 222–223.

módon fordult át Kant 'dialektikája', a metafizika ellen intézett támadás, Hegel 'dialektikájává', a metafizika legfőbb eszközévé."¹⁰

Ezt a metafizikába torkolló hegeli gondolatmenetet Popper egy lábjegyzetben¹¹ a következőképpen rekonstruálja:

(p1) a logika a gondolkodás, az észhasználat tudománya

(p2) a logika azonosságfilozófia

(k1) a logika a gondolkodás, az ész, az ideák, a fogalmak és a valóság elmélete

(p3) a gondolkodás dialektikusan fejlődik

(k2) az ész, az ideák, a fogalmak és a valóság mind dialektikusan fejlődnek

(k3) logika = dialektika

(k4) logika = a valóság elmélete

(k5) a fogalmak dialektikusan fejlődnek, azaz képesek a semmiből önmagukat megteremteni és fejlődésnek indítani.

A dialektika hasznára és kárára vonatkozó nézeteit Popper egy önálló írásban¹² is kifejtette, ahol lényegében azzal vádolta Hegelt, hogy egyfelől a hármasság erőltetésével praktikusán leszűkíti a fejlődés lehetséges mintázatainak körét, másfelől az ellentétek harcáról szóló elképzeléssel olyan metafizikai keretbe illeszti, amely túlságosan erős előfeltevésként működik a valós történeti folyamatok leírásakor.

Mindezekből következik Popper gyilkos kritikája a dialektikával szemben: „(...) az úgynevezett dialektikus érvelés segítségével 'megerősíthető' Marx logikailag következetlen érvelése. Ezzel az érveléssel összhangban csak an[y]nyit kell tennünk, hogy a kapitalizmus antagonisztikus irányvonalait úgy írjuk le, hogy a szocializmus (például a totalitárius államkapitalizmus formájában) szükségszerű szintézisként jelenjen meg. (...) ha egy kis mértékben eltoljuk a hangsúlyokat az antagonisztikus tendenciák leírásában, teljesen eltérő 'szintéziseket' kaphatunk, így végeredményben bármilyen más védelmezni kívánt szintézishez eljuthatunk. Például könnyen levezethető a fasizmus is mint szükségszerű szintézis; vagy a 'technokrácia'; sőt még a demokratikus intervencionizmus rendszere is."¹³ Ez tulajdonképpen nem más, mint a tudománytalanság Lakatos által is visszhangzott vádja: az olyan gondolati rendszerek, amelyek ilyen tág határokat szabnak a magyarázatok jólformáltságának, illetve érvényességének, nem

¹⁰ Uo. 231.

¹¹ Uo. 621., 36. lábjegyzet

¹² Vö. Karl R. Popper: What is Dialectic?, in uó: *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge, 1963, 312–335. Lakatoshoz kapcsolódó ismertetését ld. Golden Dániel: Lakatos Imre elfojtott hegelianizmusa, *Világosság*, XLIX (2008), 3–4, 190–191.

¹³ Karl R. Popper: *A nyitott társadalom...*, 652., 5. lábjegyzet

mennek át a tudományosság demarkációs vizsgáján, hiszen nem lehet megadni állításaik cáfolhatóságának egyértelmű kritériumait.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy első angliai éveiben Lakatos még jóval engedékenyebb volt a dialektika fogalmával szemben. A matematikafilozófiájának reprezentatív műveként számon tartott, a cambridge-i doktori alapján, annak anyagából a tanítványok által sajtó alá rendezett *Bizonyítások és cáfolatok* szövege ugyanis több ponton tartalmaz hegelianus szellemben íródott részeket és lábjegyzeteket.

A szerkesztők, John Worrall és Elie Zahar ezeken a helyeken azonban a popperiánus Lakatos-kép nevében kiigazító megjegyzésekkel látták el a tanulmányt. Az eljárás furcsaságát már a recenzensek is szóvá tették, Lakatos első monográfusa, Brendan Larvor pedig így fogalmaz: „A disszertáció szabadon hivatkozik általában a dialektikus filozófiára és konkrétan Hegelre mint bármely képzett filozófus számára elfogadott forrásokra. Az idő előrehaladtával Lakatos szótára átalakult, és úgy tűnik, magáévá tette a popperiánus iskola antidialektikus, antihegelianus modorát. Hogy ez a váltás mennyiben volt pusztán verbális jellegű, csak találgathatjuk, mindenesetre a Worrall–Zahar vonal azt követeli Lakatostól, hogy úgy, ahogy van, adja fel a *Bizonyítások és cáfolatok* központi gondolatát.”¹⁴

Ez a központi gondolat kétségtelenül dialektikusnak nevezhető, amennyiben a matematikáról a következő leírást adja: „Az itt használt hegelianus kifejezésmóddal szerintem általában leírhatóak volnának a különböző matematikai fejtegetések. (Jóllehet, előnyei mellett veszélyei is vannak.) A heurisztikának a kifejezésmód alapjául szolgáló hegeli fogalma nagyjából a következő: A matematikai tevékenység emberi tevékenység. Ennek a tevékenységnek – mint minden emberi tevékenységnek – bizonyos oldalai lélektan, mások a történettudomány segítségével vizsgálhatók. A heurisztikát nem ezek érdeklik elsősorban. A matematikai tevékenység viszont matematikát állít elő. A matematika, az emberi tevékenységnek ez a terméke, 'elidegenedik' az őt létrehozó emberi tevékenységtől. Élő, fejlődő organizmussá válik, *bizonyos önállóságra tesz szert* az őt létrehozó tevékenységgel szemben, s kifejleszti saját önálló fejlődéstörvényeit, saját dialektikáját. Az igazi alkotó matematikus csak megszemélyesítője, megtestesítője ezeknek a törvényeknek, amelyek csak az emberi tevékenységben valósulhatnak meg. Megtestesülésük azonban ritkán tökéletes. A matematikus tevékenysége, ahogy a történelemben megjelenik, csak nehézkes megvalósulása a matematikai gondolatok csodálatos dialektikájának. De minden matematikus, ha tehetséges, ha megvan benne a

¹⁴ Brendan Larvor: *Lakatos: An Introduction...*, 9.

zsenialitás szikrája, az eszméknek ezzel a dialektikájával áll összeköttetésben, ennek sodrát érzi, ennek engedelmeskedik.”¹⁵

Ugyanakkor Lakatos már ekkor eltávolodik az eredeti hegeli mintától, amennyiben a *Bizonyítások és cáfolatok* kidolgozott modellje – Popper kritikájával összhangban – a hegeli hármasság helyett egy hét lépcsős, bonyolult összefüggések mentén működő felfedezési sémát vázol fel, lezáratlanul maradó befejezésével pedig a fejlődés végtelenségét sugallja, szemben a hegeli rendszer zárt teleológiájával. Amiből az is egyértelmű, hogy számára a Popper által javasolt egyszerű próba-szerencse módszer sem kielégítő, ennél kifinomultabb leírás, illetve eljárás kidolgozását tekinti feladatának.

Erre utal a fent idézett részlethez fűzött lábjegyzet is, amely azonban már a Lakatos gondolkodói világát meghatározó hatások egy újabb rétegére mutat rá: „Az elidegenedett emberi tevékenység önállóságának ez a hegeli eszméje vezérfonalként szolgálhat a társadalomtudományok, különösen a közgazdaságtan helyzetére és metodológiájára vonatkozó néhány probléma megoldásához. A matematikusról – mint a Matematika tökéletlen megszemélyesítőjéről – alkotott fogalmam rendkívül hasonló Marxnak a tőkésről – mint a Tőke megszemélyesítőjéről – alkotott fogalmához. Marx sajnos nem szűkítette felfogását oly módon, hogy hangsúlyozta volna a megszemélyesítés tökéletlen jellegét és azt, hogy nincs semmiféle vaskövetkezetesség ennek a folyamatnak a megvalósulásában. Éppen ellenkezőleg, az emberi tevékenység mindig képes elnyomni vagy eltorzítani az elidegenedett folyamatok önállóságát, és képes új folyamatokat előidézni. A marxista dialektika fő gyengéje ennek a kölcsönhatásnak az elhanyagolása volt.”¹⁶

Kétségtelen tehát, hogy Lakatos már cambridge-i doktorijának megírása idején, vagyis popperiánus korszaka előtt kritikailag viszonyult a dialektika hegeli és marxi fogalmához – ám az is biztosan állítható, hogy ekkor még egyáltalán nem állt szándékában mindenestül lemondani róla.

2. Lakatos és Lukács

Lakatos hegeliánus értelmezésének egyik gyenge pontja a szövegszerű hivatkozások elenyésző száma. Ahogy azt Kutrovácz Gábor¹⁷ is megállapítja, a korai

¹⁵ Lakatos Imre: *Bizonyítások és cáfolatok. A matematikai felfedezés logikája*, ford. Boreczky Elemér, Budapest: Typotex, 212–213.

¹⁶ Lakatos Imre: *Bizonyítások és cáfolatok...*, 213, 1. lábjegyzet.

¹⁷ Gábor Kutrovácz: Lakatos' philosophical work in Hungary, *Studies in Eastern European Thought*, 2008, 60, 113–133.

írásokban Hegel általában kritikai összefüggésben bukkan fel, mint akinek elképzeléseit a korabeli doktrínának megfelelően Marx és követői a „fejükről a talpukra állították”. Életútjának¹⁸ ismeretében valószínűnek tűnik, hogy Lakatos valójában nem Hegel műveit kutatta behatóan, sokkal inkább a korabeli marxizmus Hegel-képét szívta magába.

Lakatos első, Debrecenben benyújtott és 1947 júniusában megvédett, *A természettudományos fogalomalkotás szociológiájáról* címet viselő disszertációjának¹⁹ egyik bírálójaként Karácsony Sándor semmiféle kétséget nem hagy afelől, hol kell elhelyezni a jelöltet a korabeli intellektuális térképen: „Lakatos Imre eddigi tudományos munkásságának alapja a dialektikus marxizmus, de annak nem az ortodox, hanem a modern formája. Ez is csak alap, neki magának önálló, egyéni mondanivalói vannak, még pedig, időrendben: újabban több és régebben kevesebb. Eredetisége felfelé ível. Az a filozófia, mely minden megszólalása mélyén fellelhető, következetes és rendszerben mozgó.”²⁰ Kutrovácz Gábor ehhez a következő jegyzetet fűzi: „A marxizmus modern formája alatt Karácsony valószínűleg Lukács filozófiáját érti.”²¹

A Lakatos tudományfilozófiájának egyes elemei és Lukács György írásai közötti párhuzamok ötlete az ezredfordulón bukkant fel a szakirodalomban,²² s elsősorban a racionalitás és irracionalizmus, illetve a progresszív-haladó és degenerálódó-retrográd gondolkodás szembeállítására hivatkozott, főként a *Történelem és osztálytudat*, illetve *Az ész trónfosztása* kapcsán. Ropolyi László²³ szerint ugyanakkor ezek nagyrészt nem

¹⁸ Amennyire Lakatos élete az angliai években a popperianus tudományfilozófiával fonódott össze, úgy az 1956 előtti időszakban viszont a magyarországi marxizmussal. 1940-től a debreceni egyetemen hallgat jogot, majd matematikát, fizikát és filozófiát. 1945-ben kerül a budapesti egyetemre, egyúttal az Eötvös Kollégiumba. De már ekkor pártfeladatokat is kap: 1945 júliusától az MKP értelmiségi bizottságának tagja (vezetője Révai József), 1946-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozik, 1947-ben a felsőoktatás demokratikus reformjéért felelős bizottság titkára lesz (ahol a bizottság tagjai között ott van Lukács György és Fogarasi Béla is). 1947 nyarán szerzi meg első doktoriját Debrecenben. 1947–48-ban a visszaemlékezések szerint kulcsszerepet tölt be az Eötvös Kollégium szétverésében. 1948–49-ben állami ösztöndíjjal tanul a moszkvai Állami Egyetemen elméleti fizikát. Innen hirtelen hazarendelik, illetve a téli szünet után nem térhet vissza: 1950 áprilisában letartóztatják, júniusban Kistarcsára kerül, októberben Recskre, ahonnan majd csak az 1953. szeptemberi általános amnesztiával szabadul. Ezután 1954 és 1956 között az MTA Alkalmazott Matematikai Intézetében könyvtáros (ennek létrehozója és első igazgatója haláláig Rényi Alfréd). Még a munkatáborban beszervezi őt az Államvédelmi Hatóság, ügynökként közeli barátairól, Lutter Tiborról, Szabó Árpádról, Mérei Ferencről jelent. 1956-ban a Petőfi Kör tudományvitáján reformer pozíciót foglal el, majd november 25-én akkori feleségével és annak szüleivel elhagyja az országot.

¹⁹ Az utóbb elveszett értekezés címére és tartalmára vonatkozó információk a védelem fennmaradt kísérő dokumentumaiból származnak. Ld. Gábor Kutrovácz: Imre Lakatos' Hungarian Dissertation: An annotated documentation, in: *Appraising...*, 353–374.

²⁰ Idézi dr. Kántor Sándorné dr. Varga Tünde: Utószó, in: Lakatos Imre: *Bizonyítások és cáfolatok...*, 229.

²¹ Gábor Kutrovácz: Imre Lakatos' Hungarian Dissertation..., 374.

²² Val Dusek: Brecht and Lukács as teachers of Feyerabend and Lakatos: the Feyerabend–Lakatos debate as scientific recapitulation of the Brecht–Lukács debate, *History of the Human Sciences*, 11 (1998), 2, 25–44.; John Kadvány: *Imre Lakatos and the Guises of Reason*, Durham–London: Duke University Press, 2001.

²³ László Ropolyi: Lakatos and Lukács, in: *Appraising...*, 303–337.

speciálisan lukácsi gondolatok, hanem „benne voltak a levegőben”, illetőleg a korabeli „marxista brosrákban”.²⁴

Ezzel együtt életrajzi tények és szöveges bizonyítékok egyaránt támogathatják a Lukács-hatásról szóló elképzelést. Amikor Lakatos Budapestre kerül, Lukács éppen esztétikai és kultúrfilozófiai tanszéket kap az egyetemen, 1945 és 1950 között esztétikáról, valamint *A szellem fenomenológiájáról* ad elő. 1945 és 1947 között működik egy korai, első „Lukács-kör”, amelynek tagjai Szigeti József, Király István, Lakatos Imre és Lázár György (Lám Leó). Szigeti József visszaemlékezése²⁵ szerint Király István mutatja be Szigetinek Lakatos az Eötvös Kollégiumban mint „hazánk legkiválóbb ifjú marxistáját”. Szigeti szerint Lakatos ekkor már ismerte a *Történelem és osztálytudat*, valamint Hegelnek Kant antinómiáiról adott bírálatát. Sőt, Lakatos ő vitte fel Lukácshoz, ahol állítólag matematikafilozófiáról beszélgettek. (Más kérdés, hogy ez a „baráti négyesfogat” azonban nem volt túlságosan hosszú életű: nem sokkal később Lakatos és Király az Abbázia kávéházban ultrabaloldali kört alakítanak, és támadást indítanak Lukács és irodalompolitikája ellen.)

Tény, hogy Lakatos egy alkalommal²⁶ ismertette Lukács cikkét a polgári filozófia válságáról, valamint hogy londoni könyvei között ott volt *Az ész trónfosztása*, illetve a *Történelem és osztálytudat* (németül, az 1923-as berlini kiadás), s utóbbira hivatkozik is egyik korai írásában: a *Modern fizika, modern társadalom* 13. lábjegyzetében.

Közvetlenebb filológiai és gondolati kapcsolatok híján Ropolyi végül azzal a formulával próbálja megragadni kettejük viszonyát, hogy Lakatos előbb Lukács elméletét vitte volna át saját politikai gyakorlatára, utóbb Lukács gyakorlatából alakította volna ki saját tudományelméletet. Az utóbbira gyakorolt közvetett Lukács-hatást a következő elemekben véli felfedezni: társadalomtörténeti kontextus, a haladás fogalma, a racionalitás fogalma, a szövetségi politika és a történelmi haladás eszméje. Ennek fényében Ropolyi végkövetkeztetése így szól: „Lakatos teljes élete egy alapvetően lukácsi keretben zajlott”.²⁷

²⁴ Percz László ugyanebben a szellemenben *A fizikai idealizmus bírálatá* című Lakatos-írást a hazai marxizmus dogmatizmusának korai példájának tekinti. Ld. Percz László: *A pozitivizmustól a szellemtörténetig. 1892–1947. Athenaeum*, Budapest: Osiris, 1998, 216–217.

²⁵ Szigeti József: *Intellektuális önéletrajzom*, Budapest: Eötvös, 2000, 351.; 362.; 387. Erről az időszakról ld. még Szívós Mihály: *Intuition, Heuristics, Falsification and Tacit Knowledge. The origin of Lakatos' Proofs and Refutations and the 1961 Turning-Point of the Philosophy of Science*, megjelenés előtt.

²⁶ Lakatos Imre: [A januári Társadalmi Szemle...], *Embernevelés*, 3 (1947), 2, 90–91.

²⁷ Ropolyi: *Lakatos and Lukács...*, 334.

Hasonlóan mély párhuzamot lát Demeter Tamás,²⁸ aki úgy véli, hogy a korai Lakatos Lukácson keresztül a magyar filozófia szociologizáló hagyományába illeszthető. Általánosságban mindketten vallják a gondolkodás formáinak társadalmi meghatározottságát állító tézist. Ám ahogy Lakatost, úgy Lukácsot sem a tudásszociológia érdekli, hanem az elméletek oksági beágyazottsága. Más szóval az elméletek jelentése – de nem az igazságfeltételekkel megadható, hanem „(...) az a szociológiailag releváns jelentés, amelyben az adott társadalmi-történelmi helyzet tükröződik. Lukács perspektívájából *a tudomány episztemikus tartalma nem kitüntetett tartalom*, a tudományos elmélet csak a kulturális termelés számos produktumainak egyike, s mint ilyenek csak a szociológiailag releváns jelentése számít.”²⁹ S ebben áll a kettejük közti különbség: Lakatos ugyanolyan érzékeny a tudomány szociológiai beágyazottságára, mint Lukács, de Lakatosnak az episztemikus tartalom a fontos. Ezért játszik nála a külső történet alárendelt szerepet a belsőhöz képest, s ezért akarja a tudományt racionális vállalkozásként rekonstruálni. Lakatos számára a *tudomány* nem csak egyike a kulturális termelés számos területének, hanem episztemikus értéke miatt kitüntetett – ez a kitüntetettség pedig szociológiailag nem ragadható meg jól. Demeter szerint gyakorlatilag ugyanígy vonja ki Lukács a *művészet* számára kitüntetettnek tűnő tartalmát az esztétikai értékre támaszkodva a szociológia hatálya alól. „Mindketten tisztában vannak azzal, hogy a tudományos, illetve a művészeti teljesítmények konkrét társadalmi viszonyok között keletkeznek, de osztoznak abban a meggyőződésben is, hogy ami disztinktíve tudományos, illetve művészi ezekben a teljesítményekben, az ezekhez a társadalmi viszonyokhoz képest transzcendens: azokra nem redukálható és azokból nem magyarázható.”³⁰

3. Lakatos marxista tudományelmélete

3.1 Természettudományos világkép és marxizmus – *A fizikai idealizmus bírálata*

Kutrovátz Gábor rekonstrukciós kísérleteiben Lakatos Magyarországon megjelent írásai közül kettőt emel ki, mint amelyek a Karácsony-bírálatban olvasható ismertetés alapján valószínűsíthetően a debreceni doktorinak is részét képezhették, s így leginkább

²⁸ Demeter Tamás: A magyar tudományfilozófia szociologizáló vonulata, in: uő: *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*, Budapest: Századvég, 2011, 111–134.

²⁹ Uo. 117.

³⁰ Uo. 125–126.

belőlük következtethetünk a fiatal Lakatos tudományelméleti elképzeléseire. Ezek közül az első, *A fizikai idealizmus bírálata*³¹ Susan Stebbing *Philosophy and the Physicists* (London, Pelican, 1943) c. könyvének ismertetése.

Lakatos intellektuális és filológiai kiindulópontjának tekintetében a cikk felütése ad eligazítást: „Ha Susan Stebbing, a londoni egyetem 1943-ban elhunyt filozófiaprofesszora 'Thinking in some purpose' című könyvében (melyet az Athenaeum 1939. évfolyamában ismertetett) a politikában érvényesülő irracionális, misztifikáció ellen vette fel a harcot, ezúttal a modern fizika világgképét akarja abból az idealista ködből kiemelni, amellyel a filozofáló fizikusok elborították.

Stebbing két fizikust emel ki: Jeanst és Eddingtont, mint a fizikai idealizmus angol vezető egyéniségeit. Kimutatja, hogy az a világgkép, amely népszerűsítő munkáikból kibontakozik, szubjektív eltorzítása csupán a modern fizika tényleges eredményeinek.”³²

Lakatos követi Stebbinget abban, ahogyan Eddington és Jeans álláspontját mint a „polgári tudomány” tipikus példáit támadja. Úgy véli például, hogy Jeans a kapitalizmus kilátástalanságérzetét vetíti bele a kozmoszba. Felmondja a társadalmi és gazdasági alapok feltárásának szükségességéről szóló marxista leckét, de ennek mikéntjét illetően részletekbe nem bocsátkozik. Záró megállapítása, hogy a szerző viselkedése jellemzően kispolgári, amennyiben nem mer nyíltan állást foglalni a materializmus mellett, az idealizmus kritikájával azonban összességében jó szolgálatot tesz az igazi haladó szellemiségű erőknek.

Érdekesség, hogy a két idealista ellenfél egyikének, Jeansnek *Physics and Philosophy* (1942) című kötete 1945-ben magyarul is megjelent *Új fizikai világgkép* címmel, s recenzió is született róla a *Társadalmi Szemlében* Sándor Pál tollából.³³ E szerint Jeans tézise az volna, hogy az anyag tulajdonképpen csak egy olyan hipotetikus fogalom volt a fizika történetében, mint amilyen például az éter, s mivel az új fizikai idealizmus megmutatta, hogy a világ valójában hullámok rendszere, ideje lemondanunk róla. Sándor Pál ezzel szemben Leninre hivatkozik, aki a *Materializmus és empiriokriticizmusban* megkülönböztette a fizikai és az ismeretelméleti anyagfogalmat. Léteznek-e elektronok? – erre a kérdésre habozás nélkül igennel felel a természettudós,

³¹ Lakatos Imre: A fizikai idealizmus bírálata. Megjegyzések Susan Stebbing könyvéhez, *Athenaeum*, XXXI–XXXII (1945–1946), 28–33.

³² Uo. 28. Az említett recenzió adatait Lakatos nem pontosan közli, valójában: Ervin Gábor: Stebbing, L. Susan: *Thinking to some purpose*. Harmondsworth, 1939. Pinguin books 244 l., *Athenaeum*, XXVI (1940), 1, 80.

³³ Sándor Pál: Jeans, J. H.: Az új fizika világgképe, *Társadalmi Szemle*, 1 (1946), 2, 156–157. Ráadásul ez ugyanaz a szám, mint amelyikben Fogarasi Béla Lakatos által is idézett Molnár Erik-recenziója is megjelent, ld. alább.

mondja, s ez esetben az „anyag” csak annyit tesz: az objektív, megismerő embertől függetlenül létező valóság. A fizika dolga, hogy ennek az „anyagnak” a szerkezetét kutassa, s nem dolga ebből visszafelé következtetni a filozófiai igazságok szintjére.

Ebben áll tehát az a gondolati konfliktus, amelynek köszönhetően ez a közelebről meg nem határozott „fizikai idealizmus” mint a modern fizika presztízse által támogatott idealista világnézet a marxista tudományosság elsőszámú közellenségévé válhatott. Különös eszmetörténeti pillanat ez: a marxizmus mint társadalomfilozófiai és közgazdasági elmélet az ideológiai térfoglalás kényszerétől hajtva hirtelenjében szembe találja magát a tudományok laikus népszerűségi versenyének másik korabeli favoritjával, a kvantumfizikában és a relativitáselméletben megtestesülő modern fizikával. Az egymástól teljesen elkülönülő diszciplináris univerzumokban mozgó elméletek ütközése azon a ponton válik elkerülhetlenné, ahol a természettudományos elméletek idealista interpretációja a szó legszorosabb értelmében ellentmondásba kerül a társadalomtudományos megközelítés egyik alapkövétül szolgáló materialista világnézettel.

A fiatal Lakatos tehát egyik oldalról ehhez a problémához kíván csatlakozni: témaválasztása nem elszigetelt akció, önálló ötlet, hanem bekapcsolódás abba a vitába, amely létfontosságúnak látszik az éppen önmagát intézményesíteni készülő magyarországi marxizmus számára.

3.2 Tudásszociológia és tudományos megismerés – a hiányzó Mannheim-szál

A Stebbing-recenzió megjelenésének helye és ideje is érdekes. A háború után újraindítani próbált legendás filozófiai folyóirat, az *Athenaeum* 1946 végén kiadott, 1945–1946-os összevont évfolyamának egyetlen számát – a háború után újjászerveződő Magyar Filozófiai Társaság Prohászka Lajos helyett frissen megválasztott³⁴ elnökének, Moór Gyulának a „közreműködésével” – Faragó László³⁵ jegyzi szerkesztőként, aki

³⁴ Az 1946. április 26-ai közgyűlésről közzétett jegyzőkönyv szerint ugyanekkor lesznek új választmányi tagok mások mellett a marxista filozófusok: Fogarasi Béla, Lengyel Lajos, Lukács György, Sándor Pál, Szalai Sándor.

³⁵ Faragó Prohászka közvetlen tanítványa, pedagógiai tanszékének tanársegéde, majd magántanára, a szellemtörténeti irányzathoz tartozó kultúrfilozófus-neveléstudós, aki azonban természettudományos érdeklődéssel is rendelkezett, ahogyan arról néhány korabeli publikációja is tanúskodik (1950-ben, Mérei Ferencsel egyidőben történő „száműzetését” követően pedig évekig középiskolai matematikatanárként működik). Ezek alapján akár az is elképzelhető, hogy a debreceni egyetemi éve alatt Karácsony Sándor köréhez tartozó Lakatos az ő közvetítésével juthatott ehhez a feladathoz, illetve megjelenési lehetőséghez. Vö. Percz László: *A pozitívizmusról...*, 197.; Zibolen Endre: *Faragó László*, Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1990, 12–15.; Gurka Dezső: A Karácsony-körrel való kapcsolat mint Lakatos

többek között természetfilozófiával, illetve a természettudományok filozófiájával is foglalkozott. Idevágó írásainak³⁶ egyik fő témája éppen a fizikai idealizmus kérdése, amellyel kapcsolatban azonban ekkor még éppen a marxistákéval ellentétes álláspontot foglal el, amennyiben a relativitástan és a kvantumelmélet eredményeiből a materialisztikus világnézet bukását, s egy új idealizmus szükségességét látja kibontakozni. A megidézett művek között meghatározó helyet foglal el Jeans és Eddington német, illetve magyar nyelven hivatkozott munkája.

Az igazán érdekes azonban az a publikáció, amely szintén egy a Magyar Filozófiai Társaság vitaulésén elhangzott előadás közlése a hozzászólásokkal együtt: *A megismerés szociológiája*.³⁷ Ebben Faragó arra vállalkozik, hogy átfogó képet adjon arról a mozgalmról, amelyet Mannheim nyomán úgy határoz meg, mint amelyik felismervén a tudás egzisztenciális kötöttségét arra törekszik, hogy ennek a meghatározottságnak a mibenlétét, feltételeit és ismeretelméleti következményeit kutassa. „A megismerés szociológiája tehát a megismerés folyamatát és annak eredményét, a tudást nem belülről, logikai szerkezetében, immanens lefolyásában és érvényességében teszi vizsgálat tárgyává – ami az ismeretelmélet feladata – hanem azt kívülről, mint a kulturális valóság egyik ágát tekinti, amelyet tehát kívülről ható, reális tényezők, a társadalmi és kulturális valóságot egyaránt meghatározó erők is irányítanak.”³⁸ Faragó alapvető rokonságot lát a mannheimi gondolat és a marxizmus hegeliánus alapjai között: a megismerő egyén társadalmi meghatározottsága nem pszichológiai tényként működik közre a megismerésben, hanem észrevétlenül, illetve csak utólag észrevehetően – s ehhez Faragó éppenséggel az ész cselének mintáját idézi. A *Történelem és osztálytudatra* – méghozzá ugyanarra az 1923-as német nyelvű kiadására, mint amelyikre Lakatos is fog a *Modern fizika, modern társadalomban* – hivatkozva³⁹ pedig azt mondja, hogy az egyén tudata voltaképpen annak a társadalmi osztálynak a tükörképe, amelyhez tartozik, ami a proletariátusnál helyes leképezést eredményez, a polgárság esetében viszont szükségképpen helytelen.

Faragó szerint Mannheim relacionizmusa menthetetlenül relativizmushoz vezet, ezzel szemben Scheler filozófiai antropológiai alapokra kívánja helyezni a megismerés

munkásságának egy lehetséges kontinuitáseleme, in: Pecz László (szerk.): *Műhelytanulmányok*, Budapest: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2002, 99–106.

³⁶ Faragó László: A modern fizikai világkép és az ember, *Athenaeum*, XXIII (1937), 87–128.; A modern természettudomány világképe, *Athenaeum*, XXV (1939), 94–100. Az első előadása nyomán a szerzőt a Magyar Filozófiai Társaság meghívta tagjainak sorába.

³⁷ Faragó László: A megismerés szociológiája, *Athenaeum*, XXVI (1940), 343–352.

³⁸ Uo. 344.

³⁹ Uo. 346.

szociológiáját. Faragó Scheler vonatkozásában megfogalmazott tételmondata ez: „A szellem fejlődése során annak tartalmait, tehát a mindenkori kultúra tartalmait, azt, ami a fejlődésben megvalósul, csakis a szellem immanens, belső dialektikája határozza meg; viszont azt, hogy mi valósul meg ténylegesen, a szellemi dialektikától megengedett kulturális alkotások közül mi jön létre, a reális történeti erők, a vezető rétegek ösztönstruktúrái, értékei döntenek el: a leghatékabban ezek teszik megvalósulttá.”⁴⁰ A szöveghelyek közti jelentős hasonlóság alapján megkockáztatható, hogy logikai konstrukció és a valóságban lejátszódó történelmi folyamatok egymásra vonatkoztatásának ötletét akár innen is nyerhette Lakatos. Illetőleg feltehető, hogy ennek az írásnak a felhasználásával készült el az elveszett disszertáció második része, amelyről a Karácsony-bírálatból csak annyit tudhatunk, hogy annak témája a tudásszociológia lett volna „elsősorban Max Scheler és Mannheim Károly hatása alatt”, s amivel kapcsolatban Kutrovátz azt állapítja meg, hogy sajnos egyetlen fennmaradt Lakatos-írásban sincs nyoma.

3.3 Tudomány és dialektika – *Modern fizika, modern társadalom*

A korai Lakatos gondolkodásának feltérképezése szempontjából legnagyobb fontossággal bíró írás a *Modern fizika, modern társadalom*,⁴¹ amely nem mellékesen tartalmazza a Stebbing-recenziót is. Ebben a szövegben központi szerepet tölt be a dialektika, mint a természettudományos fogalomalkotásban is érvényesülő működési rend, illetve eljárás.

A cikk a modern fizika jelentőségét három mozzanatban látja megragadhatónak. Az első az atomenergia mint termelőerő felfedezése, ami elvben több szabadidőt ad a dolgozó embernek, a hanyatló kapitalizmus azonban ezt már nem tudja megfelelően kihasználni, sőt, visszaél vele, amennyiben az osztály nélküli társadalom elleni harc fegyverévé teszi. A harmadik a természettudomány nagyüzemi formáinak és azok tervszerű együttműködésének létrehozása, illetve előkészítése a háború utáni új világpolitikai helyzetben, mintegy a globális gazdasági folyamatok újraindításának mintájára.

⁴⁰ Uo. 347.

⁴¹ Lakatos Imre: *Modern fizika, modern társadalom*, in: Kemény Gábor (szerk.): *Továbbképzés és demokrácia. A nevelők továbbképzését irányító tanulmányok*, Budapest: Egyetemi Nyomda, 1947, 347–369. Érdemes megjegyezni, hogy ez még nem a marxista hegemoniát tükröző kötet: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nevelésügyi Osztályának kiadása; Keresztury Dezső előszavának első mondata: „A demokrácia nem parancsuralom”; az új történelemszemléletről Hajnal István, a filozófiáról Wagner Lilla ír. Lakatos szövege a *VI. Természettudomány, biológia, kémia* című részben szerepel.

A középső, terjedelmileg és tartalmilag egyaránt kiemelkedő rész az új fizikai fogalomalkotás általános ismeretelméleti és logikai következményeiről szól. Ebben a részben Lakatos meglepő módon nem elsősorban az idealizmus–materializmus vita foglalkoztatja. A probléma felvezetéseként azt mondja, a klasszikus fizikai világtépről kiderült, hogy „(...) csak a földi dimenziókra érvényes közelítés, a világegyetem millió fényévnnyi tereiben éppoly hasznavehetetlen, mint az atommag parányi kozmoszában. A tudomány gyors, eruptív fejlődése a tudományos fogalomalkotásban a közepes dimenziókhoz szokott emberi gondolkodással szemben egyre nagyobb igényeket támasztott; az élő és élettelen természet robbanó, minőségi átalakulásának – az anyag forradalmakkal tele történetének – kibontakozása egyrészt, a valóságról alkotott képünk állandó változása másrészt világosan bebizonyították, hogy a tudomány egy folyton változó anyagi világnak a folyton változó emberi tudatban való tükröződése, anélkül, hogy kép és tárgy egybeesése valaha is bekövetkeznék.”⁴²

Lakatos tehát azzal a különös módszertani kritikával illeti a hagyományos természettudományos megközelítést, hogy annak statikusan felfogott fogalmai nem alkalmasak a folyamatosan változó valóság természetének adekvát megragadására. „Ez a kép minőségileg különbözik a klasszikus fizika világtépről, mely ugyan egy látszólag állandó mozgásban lévő univerzumot rajzolt elénk (...), de ezt a mozgást örök törvények igazgatták. Még Hegel is, aki felismerte a társadalom történetének forradalmi dialektikáját, a természetben módszerének határát látja. Szerinte, ellentétben a természettel, melyben a változás pusztán körfolyamat, az azonos ismétlődése, a történeti változás nemcsak a felszínen, hanem a fogalomban megy végbe. Maga a fogalom – a törvény – változik.

A modern fizika nagy teljesítménye, hogy a hisztorizmust beleviszi a természettudományba (természetesen nem a rickerti szűk idiografikus értelemben), ezáltal felszámolva minden nomothétikus-idiografikus típusú dualizmust.”⁴³

A történeti szemlélet mellett a másik fontos újdonság Lakatos szerint a modern fizikában megjelenő fogalmi ketősségek (tömeg és energia, részecske és hullám) kezelése: „A klasszikus tudományideál szerint, mely csak olyan problémákkal tudott megbirkózni, melyekben egyszerre csak két dolog azonossága vagy ellentétessége volt fontos, olyan tudományos eredmény, mely egyszerre posztulálta a két pólus azonosságát és ellentétességét, helytelennek tekintett: ellenmondás, tehát nem igaz. A hegeli dialektika a szellemre, az azt talpára állító marxista közgazdaságtan a társadalomra mutatja ki, hogy

⁴² Uo. 351.

⁴³ Uo. 353.

az ilyen ellentmondások nem ítéleteink helytelenségére mutatnak, hanem a szellem önkifejlésének, illetőleg a társadalom mozgásának lényegéhez tartoznak. A modern fizika a természeti és társadalmi valóság így bekövetkezett ideiglenes felhasadását oldotta fel.”⁴⁴

A dialektikus struktúrák logikai elemzése még várat magára, mondja Lakatos, másfelől egyszerű felsorolásuk nem is volna különösebben termékeny, „(...) de azonnal értékes heurisztikus elvekké válnak, ha azt kezdjük kutatni, milyen történeti dialektika húzódik meg a fogalmi dialektika esetleges, formális elemei mögött.”⁴⁵ Azaz a fogalmi dialektika általános törvényszerűségeit leginkább úgy tárhatjuk fel, ha a rendelkezésünkre álló történeti valóságon vizsgáljuk azt. Ennek az egyszerre tudományelméleti és tudománytörténeti feladatnak a megvalósításához pedig a fiatal Lakatos egy meglepő mintát ajánl: „A feladat nem egyszerű. Minthogy végeredményben a materialista dialektika konkrétan – fogalmilag és történetileg egyaránt – kidolgozott példái csak a Tökében lelhetők fel, nehéz egyszerűen analógiákkal boldogulni. Egy bizonyos: a fogalmi dialektika csak akkor ér valamit, ha történeti dialektikával támasztjuk alá. *A fogalmi dialektika megjelenése a modern fizikában a történeti módszer szükségességét jelenti.*”⁴⁶

Az ehhez a részhez tartozó két lábjegyzetben a „Tőke logikájára” vonatkozó további felvilágosításért Lakatos egyfelől Molnár Erik *Dialektika*, másfelől Fogarasi Béla *Marxizmus és logika* című művéhez utalja az olvasót.

4. A dialektikus logika mint a marxizmus ismeretelmélete

4.1 Dialektikus materializmus – Molnár Erik

A magyarországi művek Kutrovácz Gábor által összeállított listájának tanúsága szerint Lakatos első nyomtatásban megjelent írása éppen Molnár Erik *Dialektika* című könyvének⁴⁷ recenziója.⁴⁸

⁴⁴ Uo. 354.

⁴⁵ Uo. 354.

⁴⁶ Uo. 354–355.

⁴⁷ Molnár Erik: *Dialektika. Tanulmányok*, Budapest: Szikra, 1945.

⁴⁸ Lakatos Imre: Molnár Erik: *Dialektika, Valóság*, II (1946), 3–5, 75–78. A *Valóság* hivatalosan a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MaDISZ) lapja, a szerkesztőbizottságot pedig a Györffy és az Eötvös Collegium tagjai alkotják. A cikk végén található szerzői adat: „Lakatos Imre, bölcsészhallgató, Eötvös-kollégista”. Az 1946-os évfolyam 1–2. számának hátoldalán található reklámban „az Egyetemi Nyomda kis tanulmányai” között felfedezhetjük Jeans: *Az új fizika világgépe* és Mannheim: *A jelenkori szociológia feladatai* című műveit.

Lakatos nagy elismeréssel nyilatkozik Molnár Erikről,⁴⁹ azt mondja, ő volt az, aki az illegalitás és a nemzetközi szakirodalomtól való elzártság ellenére „up to date európai nívón” képviselte a háború előtti években Magyarországon a marxizmust. „Ebben az időben minden cikkének (...) megjelenése esemény volt a kommunista csoportok, marxista tanulókörök számára, melyek a cikkeket azután sokszorosítva terjesztették és magyarázták.”⁵⁰ Lakatos szeme előtt itt kétségkívül saját, általa vezetett egyetemista csoportja lebeg.

Molnár legfőbb érdeme, hogy a *Tőke* első magyarországi kiadásához írt előszavában (1933) rámutatott, hogy „a dialektika nélkül a Tőke lényege nem érthető.” Marx ugyanis ebben a művében mintegy mellékesen Hegel „idealista dialektikus logikájával” egy „materialista dialektikus logikát” állít szembe. A *Tőké*ben megtestesülő dialektikus módszer képes arra, hogy egyformán távol tartsa magát a dogmatizmustól és a relativizmustól is. A helyesen alkalmazott dialektikus szemlélet érdemei Molnárnál Lakatos szerint a következők:

- (1) a dolgokat totalitásukban, összefüggésükben képes megragadni;
- (2) a látszólag változatlan és örök dolgokat mint történeti kategóriákat leplezi le;
- (3) kimutatja, hogy a további evolúcióhoz néha revolúcióra van szükség;
- (4) kimutatja, hogy minden dolgot belső ellentétek harca mozgat.

Lakatos egyetlen kritikai megjegyzése arra irányul, hogy a kötet nélkülözi az elmélet gyakorlati alkalmazásának példáit, így aztán „(...) a módszer felismerése és a módszerrel való áttörés közt űr van. Pedig ez áttörés fáradtságának élménye nélkül a marxista azt hiheti, hogy a dialektikával olyan fegyver került kezébe, mely minden problémán *minden további nélkül* áttör, a kívülállónak pedig az lehet a benyomása, hogy az élet sok színének befogadására a marxizmus minden erősítgetése ellenére képtelen...”⁵¹

Ennek a kritikának pozitív feladat kijelölésbe fordításaként is értelmezhető, amikor Lakatos saját tudománydialektikáját majd tudatosan konkrét esettanulmányokon keresztül igyekszik kifejteni a *Bizonyítások és cáfolatok*ban. De a Molnár kötetében összegyűjtött írásokban számos további olyan mondatot találhatunk, amelyek Lakatos későbbi formuláit idézik.

⁴⁹ Molnár Erik (1894–1966) az első világháborúban elszennvedett orosz hadifogságot követően jogi doktorátust, majd ügyvédi és bírói vizsgát tett, a két világháború között Kecskeméten praktizált, miközben illegális kommunista is volt. Ennek megfelelően Jeszenszky Erik álnéven publikált, így jelent meg a *Dialektika* című kötete is először 1941-ben. 1944 és 1956 között változó funkciókban a pártelit tagja, parlamenti képviselő, miniszter (népjóléti, tájékoztatási, külügy, igazságügy), moszkvai és helsinki nagykövet, a Legfelsőbb Bíróság elnöke. 1956 novemberétől haláláig az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója és egyetemi tanár.

⁵⁰ Lakatos Imre: Molnár Erik: *Dialektika...*, 75.

⁵¹ Uo. 76.

A *Szükségszerű, véletlen és előrelátás a történelemben* című írásból megtudhatjuk például, hogy „A szükségszerű gazdasági érdek véletlen egyéni cselekedetekben nyilvánul meg.”, illetve hogy „A történelmi események egyszerre szükségszerűek és véletlenek. Mert a felületen megmutatkozó véletlen csupán a belső, rejtett szükségszerűség megjelenési formája (...)”⁵². Lakatos későbbi tudománytörténeti rekonstrukciói ugyanezt a kettősséget hordozzák: az egyszeri matematikusok egyedi felfedezéseikkel öntudatlanul a matematika fejlődésének átfogó belső logikáját teljesítik be. Hasonlóképpen a kritikai falszifikacionalizmust a dogmatikus és szkeptikus közötti arány középútként meghatározó leírás juthat eszünkbe a dialektika pozicionálásáról: „A polgári ideológusok közül a ’haladott’ relativisták a dialektikát dogmatikusnak látják, az ’elmaradt’ dogmatikusok relativistának nézik.”; „Mi azonban a dialektika? A valóságban dogmatikus is, nem is, relativista és nem is, nem más, mint ezeknek az ellentéteknek a konkrét egysége, azonossága, amelynek a szintézise a dogmatizmus és relativizmus egymást kizáró ellentétjeit elválaszthatatlan kapcsolatban, egymásba átmenően tartalmazza és éppen ezáltal meghaladja.”⁵³ Ugyanez biztosítja a *Természeti és társadalmi jelenségek* szerint a dialektika számára az univerzális logika lehetőségét, amennyiben egyszerre képes elkerülni a monizmus (Spencer) és a dualizmus (Windelband, Rickert; Bergson; Wundt) kétféle szélsőségét. Végezetül a dialektika nem egyszerűen hármasság, hanem teljes módszer, derül ki *A dialektikus módszer „A tőké”-ben* című írásból: „Marx ’A tőké’-ben a dialektikus módszer segítségével fejleszti ki egymásból a közgazdaság kategóriáit. (...) Ugyanakkor az ábrázolás dialektikus módszere ’A tőké’-ben a közgazdasági jelenségek objektív dialektikáját, egymásból való dialektikus történelmi kifejlődésüket és dialektikus történelmi mozgásukat tükrözi vissza. Így a dialektikus módszer ’A tőké’ leglényegesebb vonásai közé tartozik.”⁵⁴

4.2 Marxista logika – Fogarasi Béla

Lakatos saját kritikájában is idézi a pártszerű nyilvánosság első számú fórumában megjelent „hivatalos” kritikát⁵⁵ Molnár könyvéről, amelyet maga a főszerkesztő, Fogarasi Béla⁵⁶ írt.

⁵² Molnár Erik: *Dialektika...*, 41.; 43.

⁵³ Uo. 44.; 45.

⁵⁴ Uo. 101.

⁵⁵ Fogarasi Béla: Molnár Erik: *Dialektika, Társadalmi Szemle*, 1 (1946), 2, 142–146. *A Társadalmi Szemle* az MKP tudományos folyóirata, az 1. szám első írása Rákosi Mátyás: Feladataink az elmélet terén. A

A cikk nyitó tételmondata egyértelműen kijelöli a dialektika helyét az olyan, magukat marxistának valló fiatal értelmiségiek számára, mint amilyen Lakatos volt: „’A dialektika a marxizmus lelke’ – írta Lenin. Ha a dialektikus materializmus a tudományos szocializmus *világnézeti* alapja, úgy a materialista dialektika az a tudományos módszer, amelyet e világnézet hívei a természet és a társadalom tanulmányozásában alkalmaznak, hogy a jelenségek külső felszíne mögött feltárják a valóságban uralkodó törvényszerűségeket és összefüggéseket.”⁵⁷ Sőt, Fogarasi tulajdonképpen mindjárt kutatási programot is hirdet az új idők új nemzedéke számára: „Magyarországon a marxizmus dialektikai módszerével a múltban nem foglalkoztak behatóan. Szabó Ervin, akinek érdemei Marx és Engels tanainak terjesztése terén ismeretesek, a dialektikát – Sorel hatása alatt – fogalmi játéknak tartotta, amely nem tartozik Marx gondolatainak lényegéhez. Otto Bauer, Max Adler, Kautsky, akik mint teoretikusok Magyarországon nagy tekintélynek örvendtek, a marxi dialektikát részben nem értették meg, részben elferdítették. Ily módon a dialektika nálunk a marxizmus ismeretének legelmaradottabb területét képezte. (...) Feladatunk a dialektikus materializmus propagandáját a kor színvonalára emelni.”⁵⁸

Molnár munkáját az ideológiai dicséret után kritikai megjegyzésekben is részesíti. Mintha az ellentétek egysége nagyobb hangsúlyt kapna, mint egymással folytatott termékeny harcuk – pedig Lenin már rámutatott az utóbbi fontosságára, hogy ezzel adjon forradalmi tartalmat a dialektikának. Ezért helytelen az is, ahogyan az egység és az azonosság fogalmait „egyértelműként” használja, holott a dialektikus logikában különbséget kell tenni közöttük. A dialektika jellemzése lényegében helyes, de nem teljes: hiányzik a részletes elemzés (maga Lenin tizenhat alapmozzanatot sorolt fel); a dialektika „csavarmenetű (spirális)” mozgásának jellemzése; a mennyiség átcsapása a minőségbe. Az elszórt tanulmányok összegyűjtése helyett hasznosabb lenne egy rendszeres kifejtés. Kevés a konkrét példa, helyenként pedig túlságosan könnyelműen használja Molnár a dialektika eszközét: pl. a dialektikus materializmus nem a vulgármaterializmus és a kantianizmus szintézise, hanem a francia mechanisztikus

szerkesztőbizottság tagjai: Fogarasi Béla, Gerő Ernő, Lukács György, Mód Aladár, Molnár Erik, Révai József, Rudas László.

⁵⁶ Fogarasi Béla (1891–1959) a moszkvai emigrációból hazatértek csoportjába tartozik. 1919-ben a Tanácsköztársaság idején feladata a felsőoktatás szocialista átszervezése a közoktatásügyi népbizottságon. 1921 és 1930 között Berlinben az NKP Központi Bizottságánál dolgozik, innen kerül Moszkvába, ahol a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének munkatársa. 1949-ben a pesti bölcsészkaron Lukács mellett Fogarasi kapja a másik filozófiai tanszéket. 1953 és 1956 között a Közgazdasági Egyetem rektora, közben 1955-től az MTA alelnöke, 1957-től az MTA Filozófiai Intézet első igazgatója, a Magyar Filozófiai Szemle alapító főszerkesztője.

⁵⁷ Fogarasi Béla: Molnár Erik..., 142.

⁵⁸ Uo. 142.

materializmusé és a hegeli dialektikus idealizmusé. S azt sem látja helyesen Molnár, hogy ma már nem a vulgármaterializmus az igazi ellenfél, hanem a fizikai idealizmus. Mindezek ellenére kitüntetett jelentősége van annak a szemléleti fordulatnak, ami Molnár nevéhez köthető: „Nálunk Magyarországon ’A Tőkét’ rendszerint kizárólag gazdaságtani munkának tekintik. Ám ’A Tőke’ filozófiai tekintetben is korszakalkotó munka: a dialektika alkalmazása a gazdasági életre. A dialektika ismerete nélkül Marx gazdasági tanainak ismerete a felületen mozog. (...) Molnár Erik érdeme, hogy nálunk a kor színvonalára emelte ’A Tőke’ tanulmányozását.”⁵⁹ – ez utóbbi mondat az, amit saját cikkében Lakatos is idéz.

A *Modern fizika, modern társadalomban* Lakatos által hivatkozott Fogarasi-kötet az 1946-ban megjelent *Marxizmus és logika*,⁶⁰ amely voltaképpen három szöveget tartalmaz: *Marxizmus és logika* (5–139); *Dialektika és reformizmus* (141–158); *Mannheim Károly szociológiája és a dialektikai módszer* (159–181). A kötet címadó tanulmány elején Fogarasi a következőképpen határozza meg az önmaga elé kitűzött célt: „A marxizmus a filozófia ökonómiai és az ökonómia filozófiai megalapozása. (...) Ez a meghatározás azonban teljesen általános, elvont és értékét csak teljes történeti és rendszeres kifejtése világíthatja meg. E kifejtés feladata a Marx által felfedezett és megalapozott, művében immanensen bennerejlő logikának, ismeretelméletnek és társadalmi dialektikának kihámozása és rendszerezése. A feladat azonban nemcsak Marx értelmezésében, hanem ezenkívül, sőt elsősorban a marxizmus módszerének korszerű alkalmazásában és továbbfejlesztésében áll.”⁶¹

Fogarasi programja voltaképpen az 1914–15-ben a berni könyvtárban Hegelt tanulmányozó Leninnek egy ötletére épül, amikor is egyik jegyzetében azt mondja: „Ha Marx nem is hagyott hátra ’Logiká’-t (nagy betűvel), hátrahagyta A tőke logikáját (...) A tőkében a materializmus logikája, dialektikája és ismeretelmélete (nem kell három szó, mert ez egy és ugyanaz) egy diszciplínára olyan alkalmazást nyer, amely mindent magáévá tesz, ami Hegelnél értékes és továbbfejleszti azt.”⁶²

Úgy tűnik, a fiatal Lakatos Fogarasit követi akkor is, amikor különösebb mérlegelés nélkül elfogadja az ökonómiai és dialektikai nézőpont összefonódását. „Valójában a dolog úgy áll, hogy *Marx a társadalmi-ökonómiai szempontot belevitte az ismeretelmélet, logika stb. alapkérdéseinek tárgyalásába is*. Nála a kérdésfeltevés tehát

⁵⁹ Uo. 145.

⁶⁰ Fogarasi Béla: *Marxizmus és logika. I. rész*, Budapest: Szikra, 1946.

⁶¹ Uo. 7.

⁶² Idézi saját fordításában Fogarasi: *Marxizmus és logika...*, 9., vö. Lenin: Hegel dialektikájának (logikájának) vázlatja, in: uó: *Filozófiai füzetek*, ford. Bólyai Ernő, Budapest: Szikra, 1954, 219.

egészen újszerű, a filozófiai hagyománnyal sokkal radikálisabban szakít, mint eddig értelmezték. Egyedül Hegel tekinthető e téren bizonyos fokig Marx előfutárának.”⁶³ Ennek megfelelően félreértik a marxizmust azok, akik szerint az „(...) ismeretelméleti kiegészítésre szorul, amelyet a kantianizmustól, vagy Machtól, vagy Bergsontól vagy újabban az egzisztenciálfilozófiától kölcsönöznek. Valójában a dialektikus logika, amelyet Marx alkalmaz, nem kíván új elvi kiegészítést, hanem annál inkább kifejtést, kidolgozást, állandó továbbfejlesztést a tudomány és a technika haladása alapján.”⁶⁴

Ennek az ismeretelméletnek a középpontjában a tudományos fogalomalkotás áll, amelynek legjobb példáját szintén maga Marx nyújtja, aki Hegelt követve a társadalmi-történeti fejlődés szerkezetéből absztrahálja logikájának szerkezetét, azzal a különbséggel, hogy ezt tudatosan materialista alapokra építi. „A tudományos gondolkodás *fogalomképzése* más, mint a spontán fogalomképzés. Az igazi tudományos gondolkodás, a dialektikus gondolkodás, folyékony dialektikai fogalmakat alkot. Erre klasszikus példa a *munka* fogalma *A tőke*-ben, a munka és a tőke fogalmának egymásra vonatkoztatása és végül maga a tőke fogalma.”⁶⁵

Jó összefoglalását adja a műnek recenziójában Lengyel Lajos,⁶⁶ aki szerint Fogarasi vállalkozása tulajdonképpen a logika modern megalapozására, egyszersmind a természettudományokkal és a szellemtudományokkal való összehangolására tett kísérlet. Az alapvető kiindulópont *A tőke* műfajának sajátos meghatározása: e szerint az egy „logikai-történeti” munka volna abban az értelemben, hogy egy logikai konstrukciót alkalmaz a valóság szerkezetének feltárására (amely a maga részéről vita nélkül meg is felel neki). Az így előálló fogalom nem absztrakt, hanem konkrét-általános lesz, ami a hegeli logika rendszerében a sokféleségből helyesen képzett egységet jelenti. Sőt, csakis az így képzett fogalmak minősülnek valóban tudományosnak, hiszen ezek azok, amelyek „a konkrét valóság lényegét visszaadó, a valósággal adekvát konstrukció”-k. Mivel azonban a valóság történeti szerkezetű, „az igazi tudományos gondolkodás ’folyékony’ dialektikai fogalmakat alkot”, s erre a rugalmasságra éppen saját fejlődése érdekében van szüksége.

Lengyel szerint ez forradalmi újításnak számít, amennyiben a marxi ismeretelmélet a maga eredeti formájában a visszatükrözés fogalmára épült, amely szerint a tudattól független, objektív természeti és társadalmi lét tükröződik vissza a tudatban. A

⁶³ Fogarasi: *Marxizmus és logika...*, 11.

⁶⁴ Uo. 12.

⁶⁵ Uo. 29.

⁶⁶ Lengyel Lajos: Fogarasi Béla: *Marxizmus és logika*. I., Szikra, Budapest, 1946., *Athenaeum*, XXXIII (1947), 47–50.

visszatükrözés egyedi eseteit ugyanakkor befolyásolják, meghatározzák a társadalmi viszonyok, így fordulhat elő, hogy a tőkés hamis tudatban szenved, ami saját szerepének megítélését illeti, s csak a szocialista társadalmi berendezkedés lesz az, amely lehetővé teszi ezeknek a látszatoknak a legyőzését.

Ezzel szemben a Fogarasi által javasolt új logika képes volna a formális logika meghaladására. Ennek kulcsa az a felismerés, hogy a valóságban egyszerre van jelen a kontradiktórikus (negatív) és a kontrér (pozitív) ellentét. Ezek az igazi ellentétes egységek – amelyek megkülönböztetendők az antagonizmusoktól, azaz az egymást kizáró ellentétektől – a fejlődés valódi hordozói, amennyiben kifejletlen formájukból (munka ↔ nem munka) jön létre a kifejlett, új minőség (munka ↔ tőke). Hegel a dialektika segítségével vezeti le a világ teljes fogalmi rendjét a létből, Marx pedig az áruból. Mindebből Lengyel is arra a következtetésre jut, hogy „A ’tőke’ dialektikai logikájának vizsgálata megmutatja, hogy a logika mai állapotában nem nyújt segítséget sem a gyakorlat, sem az elmélet számára, csak dialektikus kidolgozása viheti előbbre a megismerést.”⁶⁷

Ebből azonban az is következik, hogy a tudomány történetének fogalmi megragadása (a későbbi Lakatos terminológiájával élve racionális rekonstrukciója) alapvetően rá van utalva a fogalmak dialektikus fejlődésének feltárására. Ahogy azt a *Marx fogalomelmélete és a tőke fogalma* című alfejezetben írja Fogarasi: „Ezt a módszert alkalmazta Marx a tőke konkrét valóságának, összefolyamatának gondolati reprodukciójában. (...) A logikai ’konstrukció’ és a történeti valóság megfelelnek egymásnak, mert a logika: a valóság, a tőke szerkezete, csontváza, lényege, lerövidített összefoglalása.”⁶⁸ Különös módon felel meg ez a valóság helyes leírása iránti igénynek: „A tőke valósága: folyamat, a tőke fogalma ennek rövidített, sűrített, sok-sok folyamat lényegét adó kifejezése. Ezért a fogalom egyrészt sohasem adhatja a teljes valóságot (...), má[s]részt azonban a valóságos, egyes folyamatok sokszerűségében kifejezésre jutó törvényszerűségeket tárja fel és mint ilyen nem a valóság meghamisítása, hanem valóban ’visszatükrözése’. De nem közönséges, hanem konvex tükörben, sűrített alakban.”⁶⁹

A Fogarasi által javasolt új, „dialektikai logika” az ellentétek mozgásba hozása révén képes megszüntetni a formális logika terméketlen merevségét. Ahhoz azonban, hogy az új tudomány beválthassa a hozzá fűzött reményeket, „fel kell dolgoznia a jelenkori természettudományok, elsősorban a fizikai relativitáselmélet, a tudomány

⁶⁷ Uo. 49.

⁶⁸ Uo. 27.

⁶⁹ Uo. 31.

történetének, valamint az új nyelvtudománynak, a Marr-féle 'jafetikus' nyelvészetnek óriási anyagát. Meg kell állapítani a valóság ellentétes formáinak és a gondolkodás ellentétes formáinak egymáshoz való viszonyát. És végül ki kell dolgoznia egy általános logikai – nemcsak fizikai – viszonyelméletet, melyhez Lenin gondolatai a dialektikáról irányító útmutatásokat tartalmaznak.”⁷⁰

A kutatási programnak ez a beteljesülése azonban egyelőre várat magára: a *Marxizmus és logika* kötet végén Fogarasi a mű II. („Az ismeretelmélet alapvetése” alcímet viselő) részére ígéri a logika szociológiai alapjainak felvázolását, majd ezen új alapokon a rendszeres logika kifejtését (mivel az I. kötetben még csak az ökonómiai megalapozás történt meg). Ez azonban ebben a formában soha nem jelent meg, helyette az egységes szerkezetbe foglalt, a későbbiekben több kiadást megért *Logika* jött ki 1951-ben.⁷¹

Ennek előszavában Fogarasi ismét hangot ad azon meggyőződésének, hogy eljött az ideje, hogy a logikát a dialektikus materializmus alapjaira állítsuk. A formális és történeti eredményeket fel kell használni, ugyanakkor a kortárs polgári irányzatokat erősen kritizálni kell. Az új elméletnek materialistának kell lennie, a visszatükrözés ismeretelméletét kell alkalmaznia, s a dialektikus módszert kell követnie.

Az 1. §. arra hívja fel a figyelmet, hogy a logika kifejezés két értelemben is használatos. Az egyik a világ objektív összefüggéseit rögzíti, ezt nevezi a marxizmus „objektív logikának, a dolgok logikájának”, és siet hozzáfűzni: „Lenin szerint a történelmi fejlődésnek *objektív logikája* van. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmusnak meg kell szünnie és a szocializmusnak meg kell valósulnia. (...) Ha azonban nem objektív logikáról, hanem logikáról (jelző nélkül) beszélünk, ezen rendszerint a logika tudományát értjük. A logika tudományának tárgya az emberi gondolkodás. Pontosabban a logika a gondolkodás formáinak és törvényszerűségeinek tudománya.”⁷² A két, markánsan különböző funkció keveredése azt a későbbi Lakatossal szembeni kritikát idézheti fel, amely szerint tudománymetodológiájában folyamatosan keveredni látszik a deskriptív és a preskriptív szándék: egyfelől a jelenségek működésének szabályszerűségeit feltáró leírás, másfelől az elméleti belátások teljesülésére vonatkozó elvárás.

A 2. §-ban a formális logika és a dialektikus logika ellentétéről Fogarasi azt mondja, hogy azok a kategóriák, amelyekben a formális logika a gondolkodás formáit leírja, „nem szellemünk önkényes alkotásai. A formális logika tehát nem feltétlenül

⁷⁰ Uo. 68–69.

⁷¹ Fogarasi Béla: *Logika*, 4. átdolgozott kiadás, Budapest: Akadémiai, 1958.

⁷² Uo. 31.

idealista, csak a kanti és az újkantiánus filozófia, valamint a platonikus eszméket felújító modern irányzatok értelmezik idealisztikusan. A formális logika, amennyiben helyesen fogja fel feladatát, a gondolkodást szintén a valóság visszatükrözésének fogja fel és *ennyiben* a materializmus álláspontján áll. E tekintetben a feladat abban áll, hogy a formális logikát megtisztítsuk az idealista salaktól, amely az évszázadok folyamán hozzátapadt.”⁷³ Összességében a formális logika legfőbb hibája nem az idealizmussal való összefonódása, hanem az, hogy elemi kategóriáiból nem alakítható ki egy *ismeretelméleti* logika, amely „(...) a gondolkodást, mint megismerést annak teljes gazdagságában, bonyolultságában, sokoldalúságában, változó, fejlődő formájában vizsgálja. A gondolkodás következetes és elmélyített materialista felfogása a visszatükrözési elméleten alapuló, *ismeretelméleti* logika. Ez egyszersmind az, amely a megismerő gondolkodást mint fejlődési folyamatot, történeti folyamatot fogja fel. Az ismeretelméleti logika: a dialektikus logika, a dialektika tana a gondolkodásra vonatkoztatva.”⁷⁴

A dialektikus logika azzal haladja meg a formális logikát, hogy kategorikusan ellentmond a két arisztotelészi alapelvnek, miszerint (1) a valóságban ellentmondások egyszerre és együtt nem léteznek, (2) nem is gondolhatók, vagyis két egymásnak ellentmondó tétel nem lehet egyszerre és együtt igaz. Míg a formális logika megelégszik azzal, hogy megkülönbözteti az azonos és az ellentétes ítéleteket, addig a dialektikus logika utóbbiban az ítéletek fejlődésének garanciáját látja.

Különös figyelmet érdemel még a VIII. fejezet, amely a hipotézisalkotásnak, illetve a hipotézisek egymással folytatott harcának a természettudományok fejlődésében betöltött nélkülözhetetlen szerepéről szól, illetve a IX. fejezet, amely *A bizonyítás* címet viseli. Ennek összefoglalásában két további olyan gondolat csíráját találhatjuk meg, amelyek a későbbi Lakatosnál meghatározóak lesznek majd: „1. A dialektikus felfogás megszünteti azt a dualizmust, amelyet a logika a kutatás, felfedezés, tapasztalat útján szerzett tudás és bizonyítás között felállít. A bizonyítás szerves *alkotóeleme* a megismerésnek, láncszem a megismerés összefolyamatában.” Ennek az általános heurisztikai elvnek mintegy a következményeként pedig megjelenik az az ötlet is, amely szerint a tudományos elméletek vizsgálatának nem az egyedi állításokra, illetve tételekre kell irányulnia, hanem valamiféle nagyobb egységre: „A dialektikus logika a formális

⁷³ Uo. 34–35.

⁷⁴ Uo. 35.

logikával szemben nem *egy* tételek bizonyítására vagy cáfolatára fekteti a fősúlyt, hanem a tételek összefüggésére, egészére. (...)”⁷⁵

4.3 A nevezetes Kant-parafrázis

Lakatos elhíresült, sokat hivatkozott és értelmezett bonmot-jával a tudományok kétféle megközelítésének egymásra utaltságáról legismertebb formájában így találkozunk: „A tudományfilozófia a tudománytörténet nélkül üres; a tudománytörténet a tudományfilozófia nélkül vak. Kant híres mondásának e parafrázisát követve (...)”⁷⁶

Ami elgondolkodtató lehet ezzel kapcsolatban, az az, hogy Lakatos sehol máshol nem adja tanújelét annak, hogy Kanttal valaha behatóbban foglalkozott volna, s nem adja meg a parafrázis eredetijének helyét sem. A mondat ráadásul – a lakatosi gondolatvilág folytonossága melletti érvként is szolgálva – már ún. matematikafilozófiai korszakában is felbukkan egy másik változatban: „Manapság, a formalizmus uralma alatt, az ember hajlik arra, hogy Kantot parafrázzálja: a matematika története, a filozófia iránymutatását nélkülözve, *vakká*, a matematika filozófiája, mellőzve a matematika történetének legérdekesebb problémáit, *üressé* válik.”⁷⁷

A parafrázis eredetije *A tiszta ész kritikájában* található a Transzcendentális logika fejezetben, a Transzcendentális analitika részben:

„Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind.” (Kant, KrV, B75/A51)

„Gondolatok tartalom nélkül üresek, szemléletek fogalmak nélkül vakok.” (Alexander-Bánóczy, 1913, 71.)

„Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.” (Kis János, 1995, 106.)

Ami feltűnhet, hogy az eredetiben, és ennek megfelelően a magyar fordításokban sem találkozunk azzal a szimmetrikus szóhasználattal, aminek köszönhetően a lakatosi

⁷⁵ Uo. 356.

⁷⁶ Lakatos Imre: A tudomány története és annak racionális rekonstrukciói, in: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*, Budapest: Atlantisz, 1997, 65. Az angol eredetiben: „Philosophy of science without history of science is empty; history of science without philosophy of science is blind.” Ld. Imre Lakatos: History of science and its rational reconstructions, in: *The methodology of scientific research programmes: Philosophical Papers Volume I*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, 102.

⁷⁷ Lakatos Imre: Bizonyítások és cáfolatok..., 15. Az angol eredetiben: „The history of mathematics, lacking the guidance of philosophy, [is] blind, while the philosophy of mathematics, turning its back on the most intriguing phenomena in the history of mathematics, is empty.” Ld. Imre Lakatos: *Proofs and Refutations: The Logic of Mathematical Discovery*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976, 2.

változat olyan frappánsnak mutatja magát. Ezzel szemben Fogarasinál egyhelyütt az alábbi megjegyzést találjuk:

„A fogalom magasabbrendű megismerés, mint az, amelyet a szemlélet és a képzet nyújt.[lábjegyzet: Kant pompás szavaival: 'Fogalmak szemlélet nélkül üresek, szemléletek fogalmak nélkül vakok.' Kritik der reinen Vernunft.]”⁷⁸

A szóhasználat szimmetriája okán tehát valószínűsíthető, hogy Lakatos Fogarasitól vette át és gondolta tovább a nevezetes mondatot. A sejtést tovább erősítheti, hogy a gondolat első nyomai *A fizikai idealizmus bírálata* című cikkben olvashatóak: „Ami a haladó polgárságnál, mint Anschauung ohne Begriff, vak, az a hanyatló burzsoáziánál a világosság egyetlen forrásává válik!”⁷⁹ Az idézet szöveggörnyezetében, illetve az azt kísérő jegyzetben a kanti ismeretelméletet, a wolffi dogmatizmus és Bergson fogalommentes megismerése bukkan fel – amelyek így együtt szintén arra mutatnak, hogy Lakatos ezirányú tájékozódását Fogarasi Bélának köszönhette.

4.4 Az ősforrás – a Vasárnapi Kör

Merthogy a Kant-hivatkozás Fogarasi esetében teljes mértékben indokolt és érthető – ugyanis az ő századelőre eső indulása a neokantiánus ismeretelmélet jegyében telt. Lakatoshoz hasonlóan ugyanis Fogarasinak is két élete volt: a marxista Fogarasi megelőzően a fiatal Fogarasi meghatározó tagja volt a Lukács György körül alakult Vasárnapi Körnek.⁸⁰ Az ő doktorija⁸¹ a neokantianizmus hatása alatt született, de komoly tájékozottságról és rálátásról árulkodik a korabeli ismeretelméleti terep egészére vonatkozóan: Windelband és Rickert, Lask és Brentano, Husserl és Bergson. Fogarasi szellemi fejlődésében meghatározó szerepe volt Lukácsnak is: állítólag az ő hatására tért át Bergsontól a neokantianizmushoz, majd 1918 decemberében vele együtt lépett be a Kommunisták Magyarországi Pártjába.

⁷⁸ Fogarasi Béla: *Marxizmus és logika...*, 27. Úgy tűnik, Fogarasi ezen a ponton fejből idéz, mert egyébként mindig közöl oldalszámot is. De az is lehet, hogy az idézet a magyar kantiánusok körében ezzel a nyelvi egyszerűsítéssel terjedt el, vö. Makkai Sándor: Kant. Születésének 200 éves fordulójára, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1 (1924), 7 (június), 204: „A tárgyakat gondolni és ismerni nem ugyanaz, mert a megismeréshez 2 tényező szükséges: anyag, amit megismerünk és fogalom, amivel azt megismerjük. Az anyag *szemléleteinkben* van adva s így a szemléletek fogalmak nélkül *vakok* (jelentéstelenek), a fogalmak pedig szemléletek nélkül *üresek* (tartalmatlanok).”

⁷⁹ Lakatos Imre: *A fizikai idealizmus bírálata...*, 31.

⁸⁰ Ld. Karádi Éva: A magyar szellemtudományi iskola mint európai áramlatok felvevője és elindítója, in: Békés Vera (szerk.): *A magyar kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*, Budapest: Áron, 2004, 73–93.

⁸¹ Fogarasi Béla: Az ítélet voluntaristikus elmélete, *Athenaeum*, 22 (1913), 1, 58–100; 2, 32–52.

Saját gondolkodói pályafutását a *Marxizmus és logika* előszavában Fogarasi ekképpen foglalja össze: „Az emberi gondolkodás társadalmi jelenség. De a gondolkodás tudománya, a logika, mindezt nem vonta le ebből a szükséges következtetéseket. (...) Legyen szabad e helyen hivatkoznom arra, hogy ezt a szempontot már első logikai tanulmányomban, több mint harminc évvel ezelőtt hangsúlyoztam: 'Minden gondolkodásnak csak úgy van értelme, ha az közös gondolkodás, minden logika tulajdonképpen szociális logika.' [l.: Az ítélet voluntarisztikus elmélete különnyomat, 1913.] De abban, hogy ezt a szempontot a logika és az ismeretelmélet kérdéseinek feldolgozásában következetesen keresztülvigyem, akadályoztak úgy hiányos ökonómiai és társadalomtudományi ismereteim, mint akkori idealisztikus filozófiai álláspontom. E munkára csak sokkal később vállalkozhattam, miután a klasszikus német filozófiai idealizmus bírálatán keresztül eljutottam a dialektikai materializmus álláspontjához s több gazdasági és politikai tárgyú munkában próbára tettem ökonómiai felkészültségemet is. Igyekeztem az előkészítés e munkáját oly lelkiismeretesen végezni, amint ezt a feladat fontossága megkívánja.”⁸²

A marxista dialektika Fogarasi számára tehát nem pusztán társadalomelmélet, hanem különös módon szociális episztemológia is: „A marxizmus nemcsak a *társadalmi megismerés elmélete*, a társadalom megismerésének elmélete, hanem a *megismerés társadalmi elmélete is*.”⁸³

A tudományos kutatási programok metodológiájához vezető problémátörténet rekonstruálásában megpróbálhatunk még egy lépéssel továbbszárni, ha figyelembe vesszük, hogy Fogarasi és Mannheim egyformán nagy tisztelője volt a vasárnapi körösök közé tartozott, az első világháborúban fiatalon elhunyt Zalai Bélának. Nem véletlen, hogy az Athenaeumban Fogarasi írt róla nekrológot,⁸⁴ ebben Zalait és a hasonlóan tragikus sorsú Laskot párhuzamba állítva azon az alapon, hogy mindketten a filozófia logikáját keresték. Zalai mindenhol rendszerezést látott, egy közös metafizikai keret lehetséges aleteinek vélte a pszichológiai, etikai, esztétikai, ismeretelméleti, metafizikai rendszereket. Ennek alapján úgy is fogalmazhatunk, hogy arra a metafizikai kérdésre, amelyet Zalai vetett fel, próbált a maga módján választ adni Mannheim és Fogarasi is. Az egyik út az ideológiák bevezetése révén a relativizmus eszméje felé vezet, a másik a társadalmi keretek hangsúlyozása révén a determináltság téziséhez juttat. Lakatos kritikai racionalizmusa e két véglet közti arany középutat kereste.

⁸² Fogarasi Béla: *Marxizmus és logika...*, 5–6.

⁸³ Uo. 20.

⁸⁴ Fogarasi Béla: Zalai Béla. In memoriam, *Athenaeum*, 3 (1915), 4, 428–441.

4.5 A dialektikus logika mint tudományos kutatási program

Mindezek fényében megalkotható egy olyan narratíva, más néven racionális rekonstrukció, amelynek értelmében a fiatal Lakatos tulajdonképpen a Fogarasi által kezdeményezett *dialektikus logikai tudományos kutatási programhoz* kívánt csatlakozni.

Ennek a kutatási programnak az internális szempontból progresszív időszaka az 1930-as évektől kezdődik, amikor többek között például a Molnár (Jeszenszky) Erikkal is vitázó József Attila is a hatása alá kerül.⁸⁵ Az externális politikai tényezők azután éppen abban a néhány évben emelték látszólag a korszerű tudományosság első vonalába, amikor a fiatal Lakatos gondolkodói útkeresése esett. 1945 után gyors fellendülés következett – a program rövid időn belül nemcsak eszmetörténeti, de tudománypolitikai realitás is lett.⁸⁶ Ennek köszönhetően a dialektikus logika normáltudományos paradigmaként tudott működni az 1950–60-as évek magyarországi filozófiai tudományosságában.

Érdekes dokumentuma a korszaknak a *Filozófiai Évkönyv 1952* elnevezésű kiadvány,⁸⁷ amelyben az első tematikus blokk *A dialektikus és történelmi materializmus kérdései* címet viseli, az itt közölt tanulmányok pedig sorrendben: Fogarasi Béla: *Materializmus és 'fizikai' idealizmus. A 'fizikai' idealizmus bírálata* (9–61.); Rényi Alfréd: *A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában* (63–97.); Molnár Erik: *Determinizmus és indeterminizmus a burzsoá világnézetben* (99–131.). A könyvismertetések között találjuk Rényi Alfréd írását *Alexits–Fenyő: Matematika és dialektikus materializmus* (525–534.), illetve Szamosi Gézáét *Fogarasi Béla: Logika című könyvéről* (535–538.). Ez utóbbiban olvasható a

⁸⁵ Ld. pl. József Attila: *Természettudomány és marxizmus, Korunk*, VII (1932), 5 (május), 405–408.

⁸⁶ A Magyar Tudományos Akadémia feloszlása után az 1948. szeptember 8-án megszavazott törvénnyel létrehozott Magyar Tudományos Tanács egyik első feladata volt elkészíteni „a magyar tudományos kutatás öt éves tervét”. Ebben a Társadalomtudományi Szakosztály javaslata szerint a filozófián belül a dialektikus materializmus szakosztályára háruló feladatok „ (...) a filozófia történetének kutatása, a filozófia története Magyarországon, a dialektikus materializmus jelenkori kérdéseinek feldolgozása és 'az ellenséges, imperialista ideológiák kritikája'. (Itt szerepeltek az orosz filozófia a XIX. században, a matematikai logika kérdései, a modern fizika filozófiai problémái, a pozitívizmusnak, mint a természettudományok filozófiai módszertani elméletének kritikája című témák.)” Kónya Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1998, 101.

⁸⁷ *Filozófiai Évkönyv 1952*. I. évfolyam, Budapest: Akadémiai. Szerkesztőbizottság: Fogarasi Béla, Lukács György, Mátrai László, Molnár Erik, a szerkesztőbizottság titkára Szigeti József.

kutatási program talán legpontosabb, amennyiben a korszellemet leginkább tükröző meghatározása:

„A marxizmus klasszikusai, Marx, Engels, Lenin és Sztálin számos helyen mutatnak rá a logika fontosságára. Marx és Lenin maguk is tervbevették a dialektikus logika alapjainak összefoglalását, azonban ilyen tanulmány megírására nem jutott idejük. Klasszikusaink műveiben számos utaláson kívül igen sok mélyenszántó fejtegetés, kifejtett megállapítás található a logika köréből. Klasszikusaink ezenkívül igen sok olyan új következtetési módot használnak műveikben, melyek a gondolkodás formáinak nagyfokú gazdagodását jelentik. Lenin kommentárjai Hegel Logikájához pedig valóságos kincsesbányái a fontosabbnál fontosabb logikai megállapításoknak. Így tehát egy marxista igénnyel megírt logikának – mely nagy tanítónk alapvetésére támaszkodik – igen nagy jelentősége van.”⁸⁸

Az igazán tanulságos azonban az, hogy a Lakatossal azonos évben született, '56 után Izraelben, majd Kanadában az elméleti fizika professzoraként működő Szamosi mit látott a program valódi ígéretének: „A matematikai módszer szigorúsága önmagában egyrészt nem védhet meg tévedések és olyan visszaélések ellen, amilyenekkel bőven találkozunk az idealista fizikusok munkáiban. Továbbá a fizikusoknak nem csupán a jelenségek kvantitatív összefüggéseinek és észlelt formáinak leírása a feladata, hanem ki kell derítenie a jelenségek okozati összefüggéseit, kölcsönhatásait, létrejöttének feltételeit: hipotéziseket és elméleteket kell felállítania a jelenségek magyarázatára. A fizikusok[sic!] tudományos munkájának ezekben a részeiben természetesen egészen más gondolati és következtetési formákat is alkalmaz, mint matematikaiakat. Az úgynevezett kevésbé exakt természettudományokban, melyek az anyag mozgásának jóval bonyolultabb formáit vizsgálják, a matematika alkalmazhatóságának a lehetőségei még szűkebbek. Tehát valamennyi természettudományban igen nagy szükség van a matematikánál sokkal rugalmasabb, de éppoly szigorú és menetében ellenőrizhető következtetési formákra, melyek bonyolult összefüggések vizsgálatára alkalmasak. Világos, hogy ilyen, a valóság egészének a vizsgálatára alkalmas gondolkodási formák tudománya nem lehet formális logika. Ezért, ha logikáról beszélünk, szükségképpen mást értünk alatta, mint a burzsoá filozófia. Ahogyan a dialektikus materializmus filozófiája a filozófia és a tudomány minden területén minőségileg újat hozott, ugyanúgy a logika tudományának egészen új korszaka kezdődik a dialektikus materializmus logikájának, a dialektikus logikának megjelenésével. A marxista filozófia feladata ezt az újat részletesen

⁸⁸ Uo. 535.

kifejteni a klasszikusaink által megadott alapokon, azaz felépíteni a dialektikus logikát. Ez a feladat természetesen nem egy ember vagy egy csoport feladata, hanem feladata napjaink marxista filozófusainak általában. Így a magyar marxista filozófusoké is. Fogarasi könyve igen jelentékeny kezdeményező lépés e téren. Alkalmas arra, hogy felnövő értelmiségünk ennek alapján tanulja meg a gondolkodás alaptörvényeit, ismerje meg a gondolkodás tudományát.”⁸⁹

Lakatos tehát 1947–48-ban teljes joggal érezhette úgy, hogy egyszerre sikerül jelen lennie a politikai és a tudományos fősodorban. Ahhoz a Fogarasi-féle programhoz próbált kapcsolódni, amely komolyan hitte, hogy küldetése a magyar marxista tudományosság kialakítása. A történelem iróniája, hogy ez az értelmiségi szándék politikailag csak 1949 nyaráig volt aktuális, a fordulat éve a Rajk-perrel párhuzamosan minden fronton elhozta a párton belüli leszámolások korát. Az újonnan kialakítandó rendben már a mégoly megbízható, ám a párt ideológiai érdekei mellett a tudomány szempontjait is érvényesíteni próbáló tudósokra sem volt szükség. Az MTT élére Gerő Ernő került elnökként, a Társadalomtudományi Szakosztályban pedig a marxista tudományos elitnek (Merei Ferenc, Lukács György, Szalai Sándor, Fogarasi Béla) át kellett adnia helyét a pártelit (Rudas László, Andics Erzsébet, G. Fazekas Erzsébet) számára. Minthogy utóbbiak szerint a szakosztály feladata az új rend szellemi védelme és igazolása, aminek ráadásul a szovjet tudomány szolgálai követése a legmegbízhatóbb módja, az előbbieik törekvése eredeti ötleteket tartalmazó tudományelméleti vagy módszertani megfontolásaik érvényesítésére pillanatok alatt anakronisztikussá vált.⁹⁰ Ezzel párhuzamosan a Keresztury Dezső vezette Eötvös Kollégium 1948-as „megreformálói”, Lakatos és Lutter maguk is a történelem szemétdombján találják magukat. Az ideológiai komisszárok egyik generációját váltja egy másik: „(...) miközben ők, a ’belső műhelyben’ ítéletet mondó ’szakértő-ideológusokként’ ítélnék, minősítenek, másokat létükben kérdőjeleznek meg, egy még ’belsőbb körben’ az ő marxista pozíciójuk hitelességét vonják kétségbe.”⁹¹

⁸⁹ Uo. 536.

⁹⁰ „Merei Ferenc, Lukács György, Szalai Sándor, Fogarasi Béla úgy vélték, ők a tudomány inherens szempontjait képviselik, amelyek az adott világtörténelmi helyzetben egybeesnek ’a történelem objektív dialektikájának’ követelményeivel, a szocialista világmozgalom érdekeivel. Ez az egybeesés hitük szerint a történelmi távlatok vállalását jelenti, s nem a napi politika szükségleteihez való szolgálai igazodást.” Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest: Akadémiai, 1995, 101.

⁹¹ Uo. 102. Az ehhez tartozó 282. lábjegyzet szerint „Gerő Ernő 1949. június 17-én kelt bizalmas levelében manifeszt módon jelenti ki, hogy sem Lukácsot, sem Fogarasit nem tekinti marxistának.” Rudas László pedig Rákositól idézett megfogalmazással „marxista igényekkel fellépő, de súlyos elméleti hibákat tartalmazó” munkaként bírálja a *Marxizmus és logikát*. Legfontosabb állítása, hogy a Fogarasi által a modern fizikából levezetett ún. funkcionális világfelfogás nemcsak antiszubsztancialista, hanem ezzel együtt szükségképpen

Ezen externális okokból történő degenerálódásának eredményeként a kutatási program visszaszorul az egyetemi tanszékekre, miközben politikai és általános tudományos jelentőségét fokozatosan elveszíti. A program végső, internálisan degenerálódó szakasza pedig az 1970-es évekre tehető, amikor a szimbolikus logika nemzetközi felemelkedésével, a hazai filozófiai élet átrendeződésével párhuzamosan háttérbe szorul, míg végül teljesen el is tűnik.⁹²

5. *The Changing Logic of Scientific Discovery*

A marxizmus vonzásában filozófiai öntudatra ébredő Lakatos tehát a jelek szerint az előtte álló lehetőségek közül természettudományos érdeklődésének megfelelően nem Lukács György szociologizáló történetfilozófiai, illetve esztétikai vonalához, hanem az elsősorban Fogarasi Béla által megtestesített ismeretelméleti-tudománylogikai programhoz igyekezett kapcsolódni. Úgy tűnik, valójában a magyarországi marxista dialektika határozta meg Lakatos szellemi tudatosodását, s ez volt az a szemlélet, amelynek bizonyos elemeitől élete végéig sem tudott vagy akart szabadulni.⁹³ Hasonlóan látja az örökség kérdését Kutrovácz Gábor, amikor az általa a fiatal Lakatosnál azonosított nézetek⁹⁴ közül az egyetlen hosszútávon is megmaradónak azt látja, amely szerint a tudomány soha véget nem érő dialektikus fogalomalkotó folyamat.

Amiről Lakatos igen hamar lemondott, az a társadalmi determinizmus gondolata. Tudásképe maximálisan társas tudást feltételez, de elutasítja a történelmi-társadalmi meghatározottságot. Nem véletlen, hogy az érett Lakatos olyan határozottan utasította el a pszichologizáló és szociologizáló redukciós magyarázatokat. Ennek megfelelően a *Modern fizika, modern társadalom* konklúziója – „E rövid értekezés célja az volt, hogy megmutassa, hogy a természettudomány is mennyire szorosan kötődik a társadalomhoz, fejlődését mennyire determinálja az ökonomiai alapépítmény.”⁹⁵ – is inkább tekintendő a

antimaterialista és antimarxista is – végső soron tehát a machizmus bűnébe esik. Ld. Rudas László: Elméleti színvonalunk emeléséért, *Társadalmi Szemle*, 1948, 4–5, 351–368..

⁹² Vö. Máté András: Ruzsa Imre, *Magyar Tudomány*, 170 (2009), 1 (január), 112–114.; András Máté: Die Rezeption der neuen Logik in Ungarn, in: A. Máté, M. Rédei, F. Stadler (szerk.): *Der Wiener Kreis in Ungarn*, Wien–New York: Springer, 2011, 229–246.

⁹³ Érdekes adalék például a Lakatos életében nem publikált hozzászólása Kneale egy 1960-as előadásához, ahol Engelst és Lenint idézve felvállaltan a marxizmus felől kívánja korrigálni Popper objektivitásigényét egy következetes fallibilizmus nevében. Ld. Lakatos Imre: Necessity, Kneale and Popper, in: uő: *Mathematics, science and epistemology: Philosophical Papers Volume 2*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, 125–126.

⁹⁴ Gábor Kutrovácz: Lakatos' philosophical work in Hungary..., 130–131.

⁹⁵ Lakatos Imre: *Modern fizika...* 368.

néhány évvel később kötelezővé váló ún. vörös farok egy korai példájának, mintsem a cikk mondandója valódi összefoglalásának. De akár egy tágon értett ideológiaellenességről is beszélhetünk: Lakatos sem a hegelianus, sem a marxista metafizikára és teleológiára, illetve az ezekből fakadó determinisztikus magyarázatokra nem volt fogékony – kizárólag a dialektika mint a fejlődés kérdésre adott formai megoldás, azaz *módszer* ragadta meg a figyelmét.

Ennek megfelelően a *Bizonyítások és cáfolatok* születésére sem úgy érdemes tekintenünk, mintha Lakatos elkötelezett matematikatörténészként nyúlt volna a poliéderek Euler-karakterisztikájának problémájához, és ennek korrekt rekonstruálására törekedve jutott volna el egy sajátosan történeti matematikafilozófai álláspontra (ahogyan ezt például Kuhn mondja magáról és a kopernikuszi fordulattal kapcsolatos vizsgálódásairól). Sokkal inkább a dialektikus ismeretelmélet ifjú apostolával állunk szemben, aki általános érvényű víziója kifejtéséhez igyekezett konkrét esettanulmányokat felsorakoztatni, s ehhez jött kapóra az, amikor Pólya György felhívta figyelmét az Euler-tételre. Ezt a tágabb kontextust maga Pólya is pontosan érzékelt: „A P&R fő pontja, legalább is szerintem, hogy a heurisztika és episztemológia lehetséges összefüggésére felhívja a figyelmet.”⁹⁶ Ami fontos következményekkel járhat Lakatos egész munkásságának megítélésére nézve is: e szerint Lakatos nem elsősorban a matematika, majd a természettudományok természetéről gondolkodott, hanem *a rendszeres tudás növekedésének általános jellegzetességeiről*.

Arra a kérdésre pedig, hogy Lakatos vajon inkább popperianus vagy inkább hegelianus gondolkodónak tekintendő, a válasz az lesz, hogy ezeken felül és bizonyos értelemben mindezeket megelőzve a neokantianizmus és a marxizmus sajátos keverékét alkotó magyar dialektikus logikai iskola képviselőjének. Azzal együtt, hogy igen hamar – részint internális (a Popper-kritikával való találkozás), részint externális (Recsk, '56, emigráció, beilleszkedési kényszer) okokból –, vagy ha úgy tetszik, még időben lecsatlakozott erről az irányról. Saját szóhasználatával élve azt is mondhatjuk: tudományelmélet-történeti teljesítménye abban áll, hogy munkásságával a dialektikus logika degenerálódó kutatási programján sikerült progresszív problémaeltolást végrehajtania.

A lakatosi életmű ily módon megfogalmazott tanulságai egyszersmind a lakatosi elmélet továbbfejlesztését is jelenthetik. Személyes példája ugyanis azt mutatja, hogy egy degenerálódó program kemény magja minden további nélkül áttemelhető egy progresszív

⁹⁶ Idézi Dr. Kántor Sándorné: Utószó..., 231.

program pozitív heurisztikájába (más kérdés, hogy a popperi negatív heurisztika utóbb természetesen nagyjából letiltotta ezt), azaz a kutatási programok ilyen értelemben átjárhatóak. Sőt, Lakatos története alapján mintha a szellem emberét nem az egyetlen paradigma fogságában élő, azt csak egy forradalom árán az új paradigma rabságára cserélni képes tudós kuhni képe szerint lenne érdemes elgondolnunk, hanem inkább a különböző kutatási programok mint fogalmi hagyományok metszetében elhelyezkedő gondolkodóként. Másképp fogalmazva: az egyes tudós mindig az eltérő, esetenként akár egymásnak is ellentmondó tudományos magyarázatok mint lehetséges utak többszörös kereszteződésében áll, s így mindig adott számára a választás lehetősége és felelőssége is. Ez pedig a demarkáció szerepének átértékelésére is készíthet bennünket, hiszen Lakatos munkásságának két végpontja nyilvánvalóan a tudomány/áltudomány határ két oldalán áll: a marxista dialektika és a popperiánus tudományfilozófia egymást kölcsönösen kirekesztő módon tudománytalannak tartja. Ami végsősoron Lakatos Popperrel szembeni érvének kiterjesztéséhez vezethet: egy magát tudományosnak tartó elméletet még akkor sem szabad *teljesen* elvetni, ha az az adott demarkációs kritériumnak nem képes megfelelni, hiszen egy másként megfogalmazott demarkációs kritériumhoz viszonyítva még termékenynek (és valóban tudományosnak) bizonyulhat.

Az eddigiek alapján radikális választ adhatunk a Lakatos eredetiségét firtató kérdésre is. A bevett nézettel szemben se nem Popper, se nem Kuhn és Feyerabend epigonjával van dolgunk, hanem egy mindannyiuktól függetlenül kialakított, sajátos kutatási program tudatos művelőjével, aki a tudományos tudás fallibilitásának és ellentétéken keresztüli, nem kumulatív fejlődésének, illetőleg történeti meghatározottságának és rendszerekbe szervezettségének gondolatát az 1940-es évek második felének magyarországi marxista filozófiájából vitte magával.⁹⁷

Mindezek az életmű folytonosságának problémáját szintén új megvilágításba helyezhetik. Úgy tűnik, Lakatost mindvégig ugyanaz foglalkoztatta, az első nyomtatásban megjelent írásoktól kezdve az utolsó éveiben tervezett összefoglaló műig, amelyről az összegyűjtött írások egy szerkesztői jegyzetéből,⁹⁸ illetve a néhány héttel a halála előtt Feyerabenddel folytatott levélváltásból tudunk:

„Lakatos Feyerabendnek 1974. január 10-én

⁹⁷ Ld. pl. „Gondolkodás- és szemléletformák, akár csak az erkölcsiség formái, a stílusérzék, a világnézet és a társadalmi berendezkedés egyaránt változnak és e változás nem csupán tartalmi bővülést, kumulációt, hanem lényeges átalakulást jelent.” Faragó László: A megismerés szociológiája..., 348.

⁹⁸ Imre Lakatos: *The methodology of scientific research programmes: Philosophical Papers Volume 1*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, 8.

Szórakoztatónak találtam azt a javaslatodat, hogy a tudományos forradalom voltaképpen a szabályrendszerek [standards] forradalma. Ez természetesen az a gondolat, amelyet a meghirdetett címembe belefoglaltam: *A tudományos felfedezések változáslogikája* [*The Changing Logic of Scientific Discovery*]. Ennek a könyvnek az egyik fejezete lenne a Newton-cikk, amelyben részletesen tárgyalom a szabályrendszereknek ezt a változását [change in standards].⁹⁹

„Feyerabend Lakatosnak 1974. január 17-én

Boldog vagyok, hogy az okozója lehetek annak, ha visszatérsz *A tudományos felfedezések változáslogikájához*. Tudtam a címről, de soha nem gondoltam rá, hogy azt érted alatta, amit most mondasz – és így, természetesen, nagyon is magától értetődő.”¹⁰⁰

A jelek szerint tehát a nyelvi nehézségekkel is küzdő, múltjától szabadulni próbáló Lakatos törekvéseit az angolszász tudományfilozófiai közegben alapvető félreértés övezte és övezi jobbjára máig: senki sem sejtette, hogy szórványosan megjelent publikációi ennek a bizonyos általános *változáslogikának* a fejezetei csupán – ami alatt ő maga voltaképpen a tudományok dialektikus fejlődésének gondolatát értette. Ennek megfelelően, amikor „logikát” mondott, akkor nem a kijelentések tartalmuktól független érvényességének formális vizsgálatára gondolt, hanem a tudás termelődésének olyan fogalmi megragadására, amely egyszerre működtethető a múlt történeti leírásának eszközeként, illetve jövőbe mutató kutatási módszertanként. Ennek a „logikának” a kutatásában állt Lakatos átfogó ismeretelméleti projektje. Ahogy az átmenet határpontján elhelyezkedő cambridge-i doktoriban fogalmazott: „Poppert azonban, aki lefektette a felfedezés *eme* logikájának alapjait, nem érdekelte a saját kutatásának természetére irányuló meta-kérdés, és nem vette észre, hogy ez sem nem pszichológia, sem nem logika, hanem egy önálló diszciplína, a felfedezés logikája: heurisztika.”¹⁰¹

⁹⁹ Matteo Motterlini (szerk.): *For and Against Method*, Chicago: University of Chicago Press, 1999, 355.

¹⁰⁰ Uo. 357.

¹⁰¹ Idézi Lakatos cambridge-i doktorijának kéziratából Paul Ernest: *Social Constructivism as a Philosophy of Mathematics*, Albany, New York: State University of New York Press, 1998, 129., 14. lábjegyzet